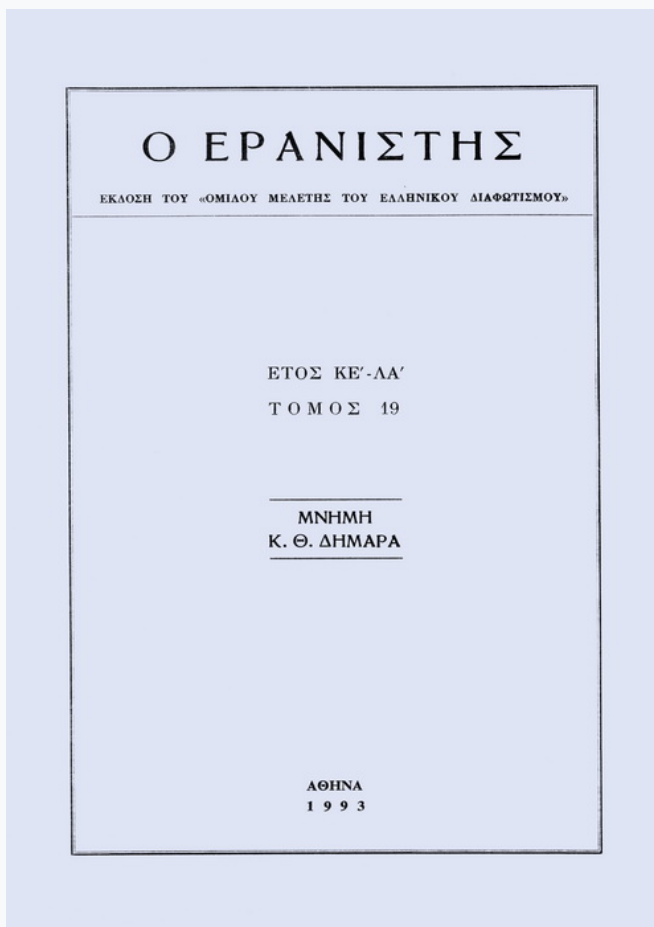

The Gleaner

Vol 19 (1993)

In Memoriam of C. Th. Dimaras

“Αόρατος πόλεμος” (1796), “Γυμνάσματα πνευματικά” (1800). Η πατρότητα των «μεταφράσεων» του Νικόδημου Αγιορείτη

Εμμ. Ν. Φραγκίσκος

doi: [10.12681/er.262](https://doi.org/10.12681/er.262)

To cite this article:

Φραγκίσκος Ε. Ν. (1993). “Αόρατος πόλεμος” (1796), “Γυμνάσματα πνευματικά” (1800). Η πατρότητα των «μεταφράσεων» του Νικόδημου Αγιορείτη. *The Gleaner*, 19, 102–135. <https://doi.org/10.12681/er.262>

“ΑΟΡΑΤΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ” (1796)
“ΓΥΜΝΑΣΜΑΤΑ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΑ” (1800)

‘Η πατρότητα τῶν «μεταφράσεων»
τοῦ Νικόδημου ‘Αγιορείτη

ΔΥΟ ΑΙΝΙΓΜΑΤΙΚΕΣ ΑΝΑΓΡΑΦΕΣ τῶν παλαιῶν μικτῶν καταλόγων (χειρογράφων καὶ ἐντύπων) τῆς Πατριαρχῆς Βιβλιοθήκης θὰ ἦταν δύσκολο νὰ ἀφήσουν ἀδιάφορη τὴν προσοχὴ τοῦ μελετητῆ.¹ Ἐξηγοῦμαι. Στους παλαιότερους ἀπ’ αὐτούς, τοῦ 1769 ἀφενός, ποὺ ἀποτελεῖ κατὰ βάσιν ἀπογραφὴ τῶν βιβλίων τῆς Πατριαρχίας σχολῆς λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ὀριστικὴ ἐνσωμάτωσή τους στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, καὶ τοῦ 1793 ἀφετέρου, συντάκτης τοῦ ὁποίου ἀποδείχθηκε ὁ πρῶν Κορίνθου Μακάριος Νοταράς, ἐντοπίζεται ἡ παρουσία τοῦ τίτλου *Γυμνάσματα Πνευματικά*,² γνωστοῦ ἀπὸ τὸ ὁμώνυμο ἔργο τοῦ Νικόδημου ‘Αγιορείτη (1800), σωστότερα, ἀπὸ τὴ μετάφραση τῶν *Esercizi Spirituali di S. Ignazio Loiola* τοῦ ἱησουίτη Giovanni Pietro Pinamonti.³ Στους δύο πάλι πρῶτους καταλόγους τοῦ 19ου αἰῶνα, στὸν δημοσιευμένο ἤδη ἀπὸ τὸ 1814 κατάλογο ποὺ συντάχθηκε γύρω στὰ 1810-1811 γιὰ λογαριασμό ἐνὸς ἱρλανδοῦ περιηγητῆ, τοῦ μαρκήσιου τοῦ Sligo, καὶ στὸν πληρέστερο ὄλων,

1. Οἱ κατάλογοι αὐτοὶ ἔχουν παρουσιαστῆ σχολιασμένοι στὴν ἀνακοίνωσή μου στὸ Διεθνὲς Συμπόσιο τῆς Πάτμου τὸ 1988, βλ. Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Οἱ σωζόμενοι κατάλογοι τῶν ἐντύπων τῆς βιβλιοθήκης τῆς Μονῆς ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Πάτμου», στὸν τόμο τῶν πρακτικῶν: *Γ. Μονὴ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου - 900 χρόνια ἱστορικῆς μαρτυρίας (1088-1988)*, Ἀθήνα 1989, σσ. 311-330. Δημοσιεύονται τώρα στὸ Παράρτημα τοῦ πρῶτου τόμου τῆς *Πατριαρχῆς Βιβλιοθήκης. Κατάλογος τῶν ἐντύπων*, Ἀθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1993, σ. 323 κέ., ποὺ ἐπιμελήθηκε ὁ ὑποφαινόμενος μαζί μὲ τὸ βιβλιοθηκᾶριο τῆς Μονῆς διάκονο Χρυσόστομο Γ. Φλωρεντή.

2. *Πατριαρχὴ Βιβλιοθήκη. Κατάλογος τῶν ἐντύπων*, ὅ.π., σ. 328, 333. Ὁ τίτλος στὸ ἐξῆς συντομευμένος: *Γ.Π.*

3. Ὁ ἰταλικὸς τίτλος στὸ ἐξῆς συντομευμένος: *E.S.* Πρῶτος ὑπέδειξε ὡς πηγὴ τοῦ βιβλίου τοῦ Νικόδημου τὰ *E.S.* τοῦ Pinamonti ὁ M. Viller, «Nicodème l’Hagiorite et ses emprunts à la littérature spirituelle occidentale. Le Combat Spirituel et les Exercices de S. Ignace dans l’Eglise byzantine», *Revue d’Ascétique et de Mystique* 5 (1924) 176. Πβ. Κωνσταντῖνος Κ. Παπουλίδης, «Ἡ συγγένεια τοῦ βιβλίου “Γυμνάσματα Πνευματικά” τοῦ ἁγίου Νικόδημου τοῦ ‘Αγιορείτου μὲ τὸ “Exercicios Spirituales” τοῦ ἁγίου Ἰγνατίου de Loyola», *Μακεδονικά* 11(1971)171.

τοῦ 1829, τὸν ὀφειλόμενο στὸν πάτριο Ποθητὸ Νικολαΐδῃ, ἡ προηγούμενη ἀναγραφή ἔχει πᾶψει νὰ ἐμπεριέχεται, ἔχει ὅμως κάνει τὴν ἐμφάνισή της μὴ καινούρια: *Πόλεμος Πνευματικός*.⁴ Ἡ τελευταία παρέπεμπε στὸ γνωστό ἐπίσης ἔργο τοῦ Νικोधέμου, τὸν *Ἀόρατο Πόλεμο* (1796), στὴν παραλλαγμένη δηλαδὴ ἐλληνικὴ ἐκδοχὴ τοῦ *Combattimento Spirituale* τοῦ ἰταλοῦ θεατίνου μοναχοῦ Lorenzo Scupoli.⁵

Τὸ ἀξιοπεριεργὸ τῆς παρουσίας τῶν δύο αὐτῶν τίτλων στοὺς παλαιούς πατμιακούς καταλόγους ἔφτανε νὰ προσφέρει τὸ κίνητρο γιὰ παραπέρα διακριβώσεις. Στὸ προστάδιο αὐτῆς τῆς ἔρευνας τὰ πρῶτα συμπεράσματα ἐμοιαζαν αὐταπόδεικτα καὶ ἄφηναν νὰ διαφανεῖ ἓνα βᾶσιμο ἐνδεχόμενο: τὰ δύο κείμενα ἀποκλειόταν νὰ ἦταν ἀντίτυπα τῶν ἐκδόσεων τοῦ ἑλληνα μοναχοῦ ὄχι μόνον γιὰ λόγους χρονικῆς διαφορᾶς, ὅπως συνέβαινε μὲ τὴν περίπτωση τῶν *Γ.Π.*, ἀλλὰ καὶ γιὰ λόγους ἀναγόμενους στὴν ἀξιοπιστία τῶν ἴδιων τῶν πηγῶν. Π.χ. ὁ *Π.Π.* τῶν καταλόγων δὲν διαφοροποιοῦνταν μόνον ὡς πρὸς τὸν τίτλο ἀπὸ τὸ ἔντυπο τοῦ Νικोधέμου *Ἀγιορείτη*, ἀλλὰ ἐπιπλέον περιγραφόταν ρητὰ σὲ ἓναν ἀπ' αὐτούς, τοῦ 1829, ὡς βιβλίον χειρόγραφο καὶ μάλιστα χαρτῶο.⁶ Μὲ δεδομένη, λοιπόν, τὴν ὑπόσταση τῶν δύο ἔργων, ἡ πιθανότητα νὰ εἶχαν αὐτὰ κάποια σχέση μὲ τὶς ἐκδόσεις τοῦ

4. *Πατριακὴ Βιβλιοθήκη. Κατάλογος τῶν ἐντύπων*, ὁ.π., σ. 345, 374. Ὁ τίτλος στὸ ἐξῆς συντομευμένος: *Π.Π.* Ὁ κατάλογος τοῦ μαρκήσιου τοῦ Sligo δημοσιεύτηκε στὸ περιηγητικὸ τοῦ Ed. D. Clarke, *Travels in various countries of Europe, Asia and Africa*, τ. III, Λονδίνο 1814, σ. 7-15.

5. Οἱ τίτλοι στὸ ἐξῆς συντομευμένοι: *Α.Π.*, *Π.Π.*, *C.S.* Ἡ συσχέτιση τῶν δύο ἔργων ὀφείλεται πρωταρχικὰ στὸν Ph. Meyer, «Beiträge zur Kenntnis der neueren Geschichte und des gegenwärtigen Zustands der Athosklöster», *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 11 (1890) 419-26. Πβ. Κων. Κ. Παπουλίδης, «Ἡ συγγένεια τοῦ βιβλίου “Ἀόρατος Πόλεμος” τοῦ Νικोधέμου Ἀγιορείτη μὲ τὸ “Combattimento Spirituale” τοῦ Lorenzo Scupoli», *Μακεδονικά* 10 (1970) 31. Μὲ τὸν πραγματικὸ τίτλο καὶ μνεῖα τοῦ συγγραφέα του (*Ὁ Πνευματικὸς πόλεμος τοῦ Λαυρεντίου Σκούπολη τοῦ Θεατίνου*) τὸ ἔργο μεταφράστηκε ἐπίσης ἀπὸ τὸν καθολικὸ ἱερέα Ἀντώνιο Μακρινέλλη καὶ ἐκδόθηκε στὴν Ἐρμούπολη τὸ 1856, βλ. Μάρκος Φώσκολος, «Συμπλήρωμα στὶς ἐλληνικὲς ἱστορικὲς βιβλιογραφίες (1523-1874)», *Ὁ Ἐραμιστὴς* 12 (1975) 49, ἀρ. 41. Ἐκτός ἀπὸ τὸ περιγραφόμενο, ἄλλο ἀντίτυπὸ του ἀπόκειται στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς τῶν Ἱησοῦιτῶν στὴν Ἀθήνα.

6. Ἀντίθετα, στὸν Κατάλογο τῶν ἐντύπων (Catalogue of Books) τοῦ μαρκήσιου τοῦ Sligo δὲν διευκρινίζεται ὅτι πρόκειται γιὰ χειρόγραφο, ὅπως γίνεται μὲ ὀρισμένους ἀπὸ τοὺς περιεχόμενους ἐκεῖ τίτλους, ἀλλὰ εἶναι διαπιστωμένο ὅτι σ' αὐτὸν ἔχει ἐνταχθεῖ καὶ ἓνας ἀκόμη ἀριθμὸς χαρτῶων χειρογράφων χωρὶς τὴν ἐνδειξὴ *MS* ποὺ συνοδεύει τὶς προηγούμενες ἀναγραφές, Έμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Οἱ σωζόμενοι κατάλογοι», ὁ.π., σ. 321.

1796 και τοῦ 1800 δὲν ἔπρεπε καθόλου ν' ἀποκλειστεῖ. Ἀπὸ ἐδῶ και πέρα ἀνοιγόταν ἕνα νέο κεφάλαιο σὲ μιὰ ὑπόθεση ποὺ δὲν εἶχε ἀπλῶς βιβλιολογικὸ ἐνδιαφέρον, ἀλλὰ διαπλεκόταν και μὲ ἰδεολογικά ζητήματα. Γιατὶ ἦταν ἐκ τῶν προτέρων ἄγνωστο μὲ ποιοὺ τρόπο ἢ τυχὸν ἐπαλήθευση τῆς ὑποψίας θὰ σηματοδοτοῦσε τὴ θεολογικὴ συζήτηση ποὺ ἐπὶ ἕνα σχεδὸν αἰῶνα διεξάγεται ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἐπίδραση τοῦ καθολικισμοῦ στὴ σκέψη και τὸ ἔργο τοῦ Νικόδημου Ἀγιορείτη, ἀκόμη περισσότερο ὅταν ἐπίκεντρο τῆς συζήτησης αὐτῆς εἶναι κυρίως οἱ δύο συγγραφές για τὶς ὁποῖες μιλάμε ἀκριβῶς τώρα.⁷

Πέντε σημεῖα θὰ χρειαζόταν ἀρχικά νὰ φωτιστοῦν πρὶν ἀπὸ τὶς τελικὲς ἀπαντήσεις. Πρῶτο, ποιά ἦταν ἡ τύχη τῶν πατριακῶν χειρογράφων τοῦ Π.Π. και τῶν Γ.Π. στὰ μεταγενέστερα χρόνια; Δεύτερο, ἐπρόκειτο για μεταφράσεις τῶν ἔργων τοῦ Scupoli και τοῦ Pinamonti ἀντίστοιχα; Τρίτο, ποῖος ἦταν ὁ μεταφραστής; Τέταρτο, ἀπὸ τὴ συγκριτικὴ ἐξέταση ἀποδεικνυόταν ἄραγε ὅποιαδήποτε ἐξάρτηση τῶν ἐκδόσεων τοῦ Νικόδημου ἀπὸ τὰ πατριακὰ χειρόγραφα; Και πέμπτο, σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση, πῶς τὰ τελευταῖα εἶχαν φτάσει στὰ χέρια τοῦ ἀθωνίτη μοναχοῦ, ὁ ὁποῖος, ἀπ' ὅσο εἶναι γνωστό, δὲν ἐπισκέφθηκε ποτὲ τὴν Πάτμο; Σ' αὐτὴ τὴν ἀλληλουχία ἐρωτημάτων ἡ ἔρευνα προσπάθησε ν' ἀπαντήσει μὲ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ τεκμηρίωση. Νὰ δοῦμε τὰ πορίσματά της.

1. Ἡ τύχη τῶν πατριακῶν χειρογράφων

Τὸ χειρόγραφο τῶν Γ.Π., ὅπως εἶπαμε, για τελευταία φορὰ μνημονεύεται στὸν κατάλογο τοῦ Μακάρου Νοταρᾶ (c. 1793), ἐνῶ τὸ ἀγνοοῦν οἱ παλαιοὶ

7. Ὑστερα ἀπὸ τὶς πρῶτες καίριες προσεγγίσεις τῶν Ph. Meyer (1890) και M. Viller (1924), μιὰ σειρά θεολόγων και ἱστορικῶν, ἐλλήνων και ξένων, συνέχισαν και συνεχίζουν ὡς τὶς μέρες μας νὰ ἀναλύουν ἐρμηνευτικὰ τὸ γεγονός τῆς συνάντησης τοῦ Νικόδημου Ἀγιορείτη μὲ τὰ ἔργα τῆς δυτικῆς θεολογίας. Σπουδαία συμβολὴ σ' αὐτὸ ἀποτελεῖ ἡ πρόσφατη διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Italo Citterio, *L'orientamento ascetico-spirituale di Nicodemo Aghiorita*, Alessandria 1987, ὅπου και ὅλη ἡ ὡς τότε γνωστὴ βιβλιογραφία για τὸ θέμα. Σημειῶνω ἐδῶ μερικὰ νεώτερα κυρίως δημοσιεύματα ποὺ προσεγγίζουν μὲ ἐνδιαφέροντα τρόπο τὰ σχετικὰ ζητήματα: Angelo Amato, *Il sacramento della penitenza nella Teologia greco-ortodossa*, Θεσσαλονίκη [Ἀνάλεκτα Βλατάδων 38], 1982, σ. 260-261, Gerhard Podskalsky, *Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft (1453-1821)*, Μόναχο 1988, σ. 377 κέ., Kallistos of Diokleia, «The spirituality of the Philokalia», *Sobornost* 13 (1991) 17-18, Χρῆστος Γιανναράς, Ὁρθοδοξία και Δύση στὴ νεώτερη Ἑλλάδα, Ἀθήνα 1992, σ. 196 κέ.

κατάλογοι του 19ου αιώνα. Έξάλλου δὲν τὸ περιγράφουν οὔτε ὁ κατάλογος χειρογράφων τοῦ Ἰω. Σακκελίωνα (1890)⁸ οὔτε τὸ «Συμπλήρωμα» τοῦ Δ. Καλλιμάχου (1912-1918).⁹ Ἄρα τὸ χειρόγραφο ἔχει χαθεῖ ἢ λανθάνει. Στὸ ἴδιο συμπέρασμα θὰ ἔπρεπε νὰ καταλήξει κανεὶς καὶ γιὰ τὸ χειρόγραφο τοῦ Π.Π. Μετὰ τὸ 1829 δὲν ἀναφέρεται ἐπίσης πουθενὰ οὔτε περιγράφεται στοὺς νεότερους καταλόγους. Ὡστόσο στὴν προκειμένη περίπτωση ἡ ἔρευνα στάθηκε πιὸ τυχερή. Τὸ μυστικὸ κρυβόταν στὸ χφ. 561 τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης. Στὸν κατάλογο τοῦ Σακκελίωνα τὸ τελευταῖο περιγράφεται ὡς τεῦχος χαρτῶο 4ου σχήματος, συγκείμενο ἀπὸ 132 φύλλα, ἔλλιπές καὶ τιτλοφορούμενο *Σύντομος ἐρμηνεῖα πρὸς βοήθειαν ὁποίου εὐρίσκεται εἰς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του διὰ τὰ ἀποθάνη καλῶς*.¹⁰ Στὴν πραγματικότητά ὁ τίτλος αὐτὸς ἀφορᾷ μονάχα τὰ πρῶτα ἑννέα γραμμμένα φύλλα τοῦ κώδικα· στὸ φ. 15, μετὰ τὴν παρεμβολὴ τριῶν λευκῶν φύλλων, προτάσσεται εὐκρινῶς μιὰ δεύτερη ἐπιγραφή: *Πόλεμος Πνευματικός*. Πρόκειται χωρὶς ἀμφιβολία γιὰ τὸ λανθάνον χειρόγραφο τῶν παλαιότερων καταλόγων. Τί μπορεῖ ἄραγε νὰ εἶχε συμβεῖ ὥστε νὰ πάψει νὰ μνημονεύεται ἡ ὑπαρξὴ του τὰ μεταγενέστερα χρόνια; Τὴν ἀπορία τὴν ἔλυσε καὶ πάλι ἡ αὐτοψία.¹¹ Πραγματικὰ στὴ δερμάτινη ράχη τοῦ κώδικα ἀνιχνεύονται, ἐξίτηλα πλέον, τὰ γράμματα τοῦ τίτλου ὅπως τὸν διέσωσαν οἱ παλαιότεροι κατάλογοι καὶ ὅπως ἀναγράφεται στὸ φ. 15, ἐνῶ ἡ κατάστασή του ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ κώδικας ἀνακαινίστηκε τὸν 19ο αἰώνα. Τότε ἀκριβῶς εἶναι πιθανόν τὸ κυρίως ἔργο, ὁ Π.Π., νὰ σταχῶθηκε δεύτερο στὴ σειρά, γεγονός που ἔγινε αἰτία νὰ μείνει ἀπαρατήρητο ἀπὸ τοὺς νεώτερους καταλογογράφους. Ἄλλωστε καὶ τὸ πρῶτο κείμενο προσερχόταν ἀπὸ τὸ χέρι ἐπίσης τοῦ γραφέα τοῦ Π.Π., κατὰ σύμπτωση μάλιστα τὰ δύο ἔργα δὲν ἦταν ἄσχετα μεταξὺ τους, ὅπως θὰ γίνεи φανερό στὴ συνέχεια.

8. Ἰω. Σακκελίων, *Πατριακὴ Βιβλιοθήκη, ἤτοι Ἀναγραφή τῶν... χειρογράφων τευχῶν*, Ἀθήνα 1890.

9. Δημ. Καλλιμάχος, «Πατριακῆς Βιβλιοθήκης Συμπλήρωμα», στοὺς τόμους 10-17 (1912-1918) τοῦ π. Ἐκκλησιαστικῆς Φάρος Ἀλεξανδρείας.

10. *Πατριακὴ Βιβλιοθήκη...*, ὁ.π., σ. 237.

11. Γιὰ τὴ μελέτη τοῦ κειμένου χρησιμοποίησα, ὕστερα ἀπὸ εὐγενικὴ παραχώρηση τῆς Διευθύντριας τοῦ ΚΒΕ/ΕΠΕ κυρίας Χρύσας Μαλτέζου, τὸ mf τῆς συλλογῆς τῶν μικροφωτογραφήσεων τῶν χειρογράφων τῆς Πάτμου τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, βλ. Ἀρχεῖο μικροταινῶν, Ἀθήνα 1980, σ. 47. Ὅσα ζητήματα ἔχρηζαν αὐτοψίας ἀνέλαβε μὲ πολλὴ προθυμία νὰ τὰ διαλευκάνει ὁ βιβλιοθηκάρχης τῆς Μονῆς τοῦ ἁγ. Ἰωάννου διάκονος Χρυσόστομος Φλωρεντῆς. Τὸν εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ ἀπὸ ἐδῶ.

2. Τα δεδομένα για τη σχέση τῶν χειρογράφων με τὰ «*Esercizi Spirituali*» τοῦ G. P. Pinamonti καὶ τὸ «*Combattimento Spirituale*» τοῦ L. Scupoli

Γιὰ τὸ χειρόγραφο τῶν Γ.Π., ἐφόσον λανθάνει ἀκόμη, τὸ μόνο ποῦ μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ ὑποθέσουμε εἶναι ὅτι ἡ ταυτωνυμία μετὰ τὸν ἰταλικὸ τίτλο δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ὑποδηλώνει καὶ τὴν ἀντιστοιχία τοῦ περιεχομένου, ἂν καὶ ὁ τίτλος *Esercizi Spirituali* δὲν εἶναι μοναδικὸς στὴν ἰησουϊτικὴ φιλολογοία.¹² Παρακάτω θὰ ἀναφερθοῦμε σὲ μιὰ ἐνισχυτικὴ τῆς ὑπόθεσης αὐτῆς ἐνδειξη, ποῦ ὅμως ἀφορᾷ τὴν σχέση τοῦ χειρογράφου πρὸς τὸ ἔντυπο τοῦ Νικόδημου Ἀγιορείτη. Ἀντίθετα, ἡ ἀνακάλυψη τοῦ χειρογράφου τοῦ Π.Π., καθὼς ἐπέτρεπε τὴν ἀμεση σύγκριση μετὰ τὸ πρωτότυπο, διευκόλυνε τὴ συναγωγὴ ἀσφαλῶν συμπερασμάτων. Πραγματικὰ ἔχουμε νὰ κάνουμε ἐδῶ μετὰ πιστὴ μεταφορὰ στὰ ἑλληνικὰ τοῦ κειμένου τοῦ Scupoli.¹³ Μεταφράζονται ὅλα τὰ κεφάλαια, δηλαδὴ καὶ τὰ 66, τοῦ πρώτου μέρους ποῦ περιλαμβάνει τὸ κυρίως κείμενο τοῦ *Combattimento Spirituale* (φφ. 15-115). Ἀπὸ τὶς τέσσερις μικρότερες πραγματεῖες τοῦ δευτέρου μέρους (1. *Aggiunta al Combattimento Spirituale*, 2. *Della pace interiore ovvero Sentiero del Paradiso*, 3. *De' dolori mentali di Cristo nella sua Passione*, 4. *Del modo di consolare, et ajutare gl'Infermi a ben morire*) ὁ μεταφραστὴς κατέγινε μετὰ τὶς τρεῖς τελευταῖες. Συγκεκριμένα μετέφρασε καὶ τὰ 15 κεφάλαια τοῦ *Sentiero del Paradiso* (Περὶ τῆς πνευματικῆς εἰρήνης ἢ ὁδοῦ τοῦ Παραδείσου, φφ. 116^v-135^v), τρεῖς ἀπὸ τοὺς 8 «νοητοὺς πόνους» τοῦ *De' dolori mentali di Cristo* (φφ. 135^v-141^v, μετὰ τὸ κείμενο αὐτὸ τελειώνει τὸ χειρόγραφο, ἀλλὰ προφανῶς ὑπῆρχε καὶ συνέχεια

12. Ἀναφέρεται π.χ. τὸ ὁμώνυμο ἔργο καὶ ἡ μέθοδος τοῦ Paolo Segneri τοῦ νεώτερου (1673-1713), ποῦ δημοσιεύτηκε μετὰ θάνατο στὴ Μοδῆνα (1720) ἀπὸ τὸν L. A. Muratori καὶ εἶχε διάφορες ἐπανεκδόσεις, βλ. *Dictionnaire de Théologie Catholique*, τ. 14, 1941, σ. 1775.

13. Μετὰ ἀπὸ ἀκαρπες ἀναζητήσεις στὴν Ἑλλάδα τοῦ βιβλίου τοῦ Scupoli, εἶχα τὴν τύχη νὰ βρεθῆ ἀντίτυπό του στὴ βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας στὴν ἔκδοση Ρώμης τοῦ 1725, ἡ ὁποία δὲν ἀποκλείεται ν' ἀποτελέσει τὴ βάση τῆς ἑλληνικῆς μετάφρασης. Ὁ ἀκριβὴς τίτλος τῆς εἶναι: *Combattimento Spirituale del Padre D. Lorenzo Scupoli Chierico Regolare Teatino Parte prima... Roma Presso a Gio: Maria Salvioni Stampator Vaticano MDCCXXV...* Θεωρῶ ὑποχρέωσή μου νὰ εὐχαριστήσω θερμὰ τὴν Διευθύντρια τοῦ ΚΝΕ/ΕΙΕ κυρία Λουκία Δρούλια ποῦ ἐντόπισε τὴν ἔκδοση καὶ μοῦ μετέφερε τὶς πρώτες πληροφορίες καθὼς καὶ τὴν κυρία Maria Rafailă, προϊσταμένη τμήματος στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας γιὰ τὴν εὐγενῆ καλοσύνη τῆς νὰ στείλει στὸ ΚΝΕ φωτοτυπημένο τὸ κείμενο δύο ἔργων τοῦ βιβλίου, τοῦ C.S καὶ τοῦ *Sentiero del Paradiso*.

πού ἔχει ἐκπέσει) καί, τέλος, πέντε ἀπό τὰ 37 κεφάλαια, σέ ἀτελή μετάφραση, τοῦ *Del modo di consolare, et aiutare gl'Infermi a ben morire*. Τό τελευταῖο δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ κείμενο πού στὸ γφ. 561 εἶδαμε τὴ μετάφρασή του νὰ προτάσσεται τῶν ὑπολοίπων καὶ νὰ ἔχει δώσει ἔτσι τὸν τίτλο του σ' ὀλόκληρο τὸν κώδικα: *Σύντομος ἐρημεία πρὸς βοήθειαν ὁποίου εὐρίσκεται εἰς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του κτλ.* Εἶναι σημαντικό ἐξάλλου νὰ προσθέσουμε ὅτι στὸ σημεῖο τῆς μετάβασης ἀπὸ τὸ πρῶτο στὸ δεύτερο μέρος (φ. 116^v) ὁ μεταφραστὴς μνημονεύει γιὰ μοναδικὴ φορά τὸν συγγραφέα τῶν μεταφραζόμενων κειμένων: *Μέρος βον τῶν ἔργων τῶν πνευματικῶν τοῦ πατρὸς κυρ. λαυρεντίου σκούπολι συγγραφέως τοῦ πνευματικοῦ πολέμου.* Ἡ διατύπωση ἀντιστοιχεῖ μὲ ἀκριβεία σχεδὸν στὸν τίτλο τοῦ πρωτοτύπου: *Dell' opere spirituali del Padre D. Lorenzo Scupoli Chierico Regolare Teatino Parte seconda.*

3. Ὁ γραφέας καὶ μεταφραστὴς τοῦ «Πολέμου Πνευματικοῦ»

Ἄν στὸν κατάλογο χειρογράφων τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης ἡ περιγραφή τοῦ κώδικα ἐλέγχεται γιὰ βασικὲς ἐλλείψεις, ἡ ταύτιση τοῦ ἀνώνυμου γραφέα — τώρα μποροῦμε νὰ λέμε καὶ μεταφραστῆ — τοῦ κειμένου τεκμηριώνεται ἐκεῖ ἀδιαμφισβήτητα: ὁ γραφικὸς χαρακτήρας εἶναι πανομοιότυπος μὲ αὐτὸν πού ἐμφανίζεται σὲ ἄλλα ἐπώνυμα χειρόγραφα ἐνὸς λογίου τοῦ 18ου αἰώνα, τοῦ Ἐμμανουήλ (ἢ Μανουήλ) Ρωμανίτη.¹⁴ Κρητικῆς καταγωγῆς (μὲ τὸ πατριδωνυμικὸ «Κρής») συμπλήρωνε πάντα τὸ οἰκογενειακὸ του ὅταν ὑπέγραφε ὡς λόγιος: μεταφραστῆς, κτήτορας βιβλίων κτλ.) καὶ μὲ σπουδὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀπέκτησε γερὴ ἐλληνομάθεια καὶ ἰταλομάθεια,¹⁵ ὁ Ἐμμανουήλ Ρωμανίτης φαίνεται πὼς εἶχε ἐγκατασταθεῖ στὴν

14. Ἡ ταύτιση ἀπὸ τὸν Ἰω. Σακκελίωνα γίνεται μὲ βάση τὸν γραφικὸ χαρακτήρα τῶν χειρογράφων 560, 562 καὶ 563, ὅχι ὅμως σὲ ἀντιπαράβολη καὶ μὲ τὰ χειρόγραφα 296, 297 καὶ 564 πού εἶναι ἐπίσης ἰδιόχειρα τοῦ Ρωμανίτη, ὅπως ὑπέδειξε ὁ Ἄθ. Δ. Κομίνης, *Πίνακες χρονολογημένων πατριαρχικῶν κωδίκων*, Ἀθήνα 1968 (βλ. γι' αὐτὰ παρακάτω).

15. Ὅσα βιογραφικὰ στοιχεῖα παρατίθενται ἐδῶ γιὰ τὸν Ρωμανίτη προέρχονται ἀπὸ μιὰ πρώτη ἔρευνα τῶν πηγῶν. Οἱ ὡς τώρα δημοσιευμένες γι' αὐτὸν πληροφορίες περιορίζονται ἀποκλειστικὰ στὰ βιβλιογραφικὰ τῶν ἐκδόσεων του, βλ. Α. Παπαδόπουλος-Βρεττός, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, Α', 1854, σ. 69, 252, Κ. Σάθας, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, 1868, σ. 600, Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς*, 1872, σ. 287, 455, Μ. Γεδεών, π. *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 36 [=40], 1916, σ. 86, Ν. Κ. Χ. Κωστῆς, π. *Σμυρναϊκὰ Ἀνάλεκτα*, Α' (1906) 89, σμμ. 1 (προσθέτει ὅτι ἦταν Καρχηλάριος τῆς Πάτμου καὶ ζοῦσε τὸ 1729). Τί εἶδους σπουδὲς ἔκανε καὶ πού παραμένει ζητούμενο. Τὸ ὄνομά του δὲν ἀναγράφεται σὲ κανέναν ἀπὸ τοὺς γνωστοὺς καταλόγους ἐλλήνων σπουδαστῶν τοῦ

Πάτμο τουλάχιστον από τις αρχές του 18ου αιώνα, αφού από το 1717 τον βρίσκουμε να ασκεί καθήκοντα δημόσιου «καντζελαρίου», δηλαδή γραμματέα της Κοινότητας της Πάτμου.¹⁶ Το αξίωμα αυτό το κατείχε, όπως εξάγεται από τα έγγραφα του 'Αρχείου της Κοινότητας, επί σαράντα περίπου χρόνια. Μετά το 1758 το όνομά του παύει να αναγράφεται στις διάφορες δικαιοπραξίες, ενώ από το 1762 υπογράφει ως «καζιλέριος» ο Μανουήλ Ιερέυς Νεοτάρης.¹⁷ Πρέπει, λοιπόν, να αποσύρθηκε ή άκόμη και να πέθανε στο ενδιάμεσο διάστημα. Δεν υπάρχει σαφής ένδειξη ότι άνηκε στις τάξεις του κλήρου, μολοντί τα λόγια ενδιαφέροντά του, όπως θα δούμε, προδίδουν άνθρωπο με εκκλησιαστική άνατροφή,¹⁸ και πάντως δεν φαίνε-

Κολλεγίου του άγ. 'Αθανασίου της Ρώμης και των άλλων Ιταλικών πανεπιστημίων. Το πιθανότερο είναι ότι τα Ιταλικά τα έμαθε στην Κρήτη. Στα 1730 φέρεται ως μαθητής του Μακάριου Καλογερά στην Πατριάδα, όπου συγγράφει επιστολικό γύμνασμα στην αρχαία γλώσσα έγκωμισιακό του Νεόφυτου Μαυρομαμάτη που επισκέφθηκε τότε την Πάτμο, βλ. Ναυκράτιος Τσουλιανάκης, «'Ο μητροπολίτης 'Αρτης Νεόφυτος Μαυρομαμάτης και αι σχέσεις του προς το κατά Πάτμον φροντιστήριον Μακαρίου Καλογερά», *Κληρονομία* 9 (1977) 125. 'Όστόσο, σύμφωνα τουλάχιστο με όσα γνωρίζουμε για την παραμονή και τη δράση του στην Πάτμο, δεν φαίνεται λογικό να διετέλεσε μαθητής στα 1730. 'Η άρχαιομάθειά του πάντως επιβεβαιώνεται και από άλλου: μεταφράζει αρχαία κείμενα (βλ. παρακάτω), έχει στη βιβλιοθήκη του εκδόσεις αρχαίων συγγραφέων μία από τις όποιες σώζεται σήμερα στη βιβλιοθήκη της Πάτμου, τα 'Ηθικά Νικομάχεια του 'Αριστοτέλη, Λέυντεν 1607, *Πατμιακή Βιβλιοθήκη. Κατάλογος των εντύπων*, ό.π., άρ. 205, σ. 71 (σώζεται επίσης και ένα εκκλησιαστικό βιβλίο, *Λειτουργία*, Παρίσι 1560, ό.π. άρ. 127, σ. 47. Και τα δύο πέρασαν στην κατοχή του σχολάρχη της Πατριάδας Βασιλείου Κουταληνού, 1740-1769).

16. Στέλιος Α. Παπαδόπουλος — Διάκ. Χρυσόστομος Φλωρεντής, *Νεοελληνικό 'Αρχείο Ι. Μονής 'Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου. Κείμενα για την τεχνική και την τέχνη*, 'Αθήνα, Πολιτιστικό Τεχνολογικό 'Ιδρυμα ΕΤΒΑ, 1990, άρ. έγγραφου 71, σ. 52. Στον τόμο δημοσιεύεται και μια σειρά άκόμη έγγραφων, συνταγμένων και υπογραφόμενων από τον Ρωμανίτη, ως «καντζελάριο» της Κοινότητας, από ένα μεγαλύτερο άριθμό που άπόκειται στους φακέλους 2 και 3 του Νεοελληνικού 'Αρχείου της Μονής. Νά σημειωθεί ότι η Μονή είχε δικό της «καντζελάριο».

17. 'Η τελευταία δικαιοπραξία που υπογράφει ο Ρωμανίτης είναι της 5 Μαρτίου 1758 και ή πρώτη με την υπογραφή του Μανουήλ Νεοτάρη της 3 Νοεμβρίου 1762, Νεοελληνικό 'Αρχείο, φάκ. 3 (1751-1800). Για την εντόπιση των χρονικών όρίων έρευνήσα το φωτογραφημένο στην ταινιοθήκη του ΚΝΕ/ΕΙΕ ύλικό, *inf.* 11, Πάτμος 1961, βλ. Β. Π. Παναγιωτόπουλος, «'Αρχείο Μονής 'Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου (ταξινόμηση και φωτογράφιση)», 'Ο 'Εραμιστής 3 (1965) 146 και Τ. Ε. Σκλαβενίτης, «Κατάλογος Μικροταινιοθήκης», *Τετράδια 'Εργασίας ΚΝΕ/ΕΙΕ*, 1 (1982) 22.

18. 'Απ' όσο μπόρεσα να εξακριβώσω, πουθενά στα δημόσια ή ιδιωτικά έγγραφα που συνέταξε ως γραμματέας της Κοινότητας Πάτμου, καθώς επίσης σε κανένα από

ται να ήταν αδελφός της Μονής του αγίου Ιωάννου αφού ο θάνατός του έμεινε ακαταχώρητος στο «Βραβεΐον» της.¹⁹

Στά χρόνια της διαμονής του στην Πάτμο, παράλληλα με τις κοινοτικές ασχολίες του, επιδόθηκε σε μια συγγραφική δραστηριότητα της οποίας γνωρίζουμε καλὰ μόνο τὴ μία πλευρά, τὴ μεταφραστική. Οἱ μεταφράσεις του έχουν γίνει αποκλειστικὰ ἀπὸ τὰ ἰταλικὰ καὶ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ («εἰς τὴν ἀπλῆν φράσιν τῶν Ρωμαίων») —για νὰ χρησιμοποιήσουμε δική του διατύπωση²⁰— καὶ ἀπὸ αὐτὲς στὴν ἑλληνική βιβλιογραφία εἶναι γνωστὲς μονάχα δύο, ὅσες δηλαδὴ εἶδαν τότε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος, Ὁ Μετανοῶν διδασκόμενος καὶ Ὁ Πνευματικὸς διδασκόμενος, ἐκδόσεις τῆς Βενετίας (Ν. Γλυκῆς) τοῦ 1742.²¹ Ὁ ἴδιος ἀποσιωπᾷ τὸν συγγραφέα τους, πρόκειται ὅμως γιὰ τὸν πολυγραφότατο καὶ πολυεκδομένο στὴν ἐποχὴ

τὰ ἐκδομένα ἢ ἀνέκδοτα βιβλία του καὶ τὰ κτητορικὰ σημειώματά του δὲν δηλώνεται ὡς ἱερωμένος.

19. Ἀντίθετα δύο ἄλλοι πάτμιοι λόγιοι τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰ. μετὰ τὸ ἐπώνυμο «Ρωμανίτης» καὶ τὸ παρωνύμιο «Σγουρομαλλινός» ἢ «Σγουρομαλλινός», οἱ Νικηφόρος καὶ Κύριλλος (προφανῶς ἀδελφοί, ἀλλὰ μετὰ ἀδιευκρίνιστη τὴ συγγένειά τους ὡς πρὸς τὸν Μανουῆλ) ἦταν ἱερομόναχοι καὶ ὁ θάνατός τους μνημονεύεται στὸ «Βραβεΐον» τῆς Μονῆς, βλ. Διάκ. Χρυσόστομος Γ. Φλωρεντῆς, *Βραβεΐον τῆς ἱερᾶς Μονῆς ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Πάτμου*, Ἀθήνα 1980, σ. 81, 103. Ὁ Νικηφόρος εἶναι κτητορας τοῦ κώδικα 52 τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς ποὺ περιέχει τρεῖς μεταφράσεις τοῦ Ἰμμ. Ρωμανίτη, βλ. σημ. 27, καὶ ὁ Κύριλλος χρημάτισε ὑποδιδάσκαλος τῆς Πατμιάδας καὶ σχολάρχης μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Παΐσιου Καραπατᾶ (1817), Μ. Η. Μαλανδράκης, *Ἡ Πατμιάς σχολή*, Ἀθήνα 1911, σ. 30 καὶ ἄλλοῦ. Στὴν περίπτωση τοῦ τελευταίου φαίνεται ὅτι τὸ παρωνύμιο ἐπιγράτησε τοῦ ἐπώνυμου (ἔμεινε γνωστὸς ὡς Κύριλλος Σγουρομαλλινός), ἀλλὰ ἓνα βιβλιογραφικὸ σημείωμά του σὲ μαθηματικὸ τῆς περιόδου τῶν σπουδῶν του στὴ σχολὴ τῆς Πάτμου ἐπιβεβαιώνει τὸ πραγματικὸ του ὄνομα: «Ἐἴληφε τέλος χειρὶ τε τοῦ Κυρίλλου τοῦ καὶ Πατμίου τὴν κλησιν Ρωμανίτου», Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης-Ἀρκάδιος ἱεροδ. Βατοπεδινός, *Κατάλογος τῶν ἐν τῇ ἱερᾷ Μονῇ Βατοπεδίου ἀποκειμένων κωδίκων*, Παρίσι 1924, γφ. 225, πβ. Ν. Α. Φορρόπουλος, «Δανιὴλ Κεραμεύς, ὁ διδάσκαλος καὶ σχολάρχης τῆς Πατμιάδος σχολῆς», ἀνὰτ. ἀπὸ τὸν τ. Ζ' τῶν *Δωδεκανησιακῶν Χρονικῶν*, Ἀθήνα 1979, σ. 33.

20. *Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη...*, ὁ.π., γφ. 560 (ἀπὸ τὸν τίτλο τῆς περιεχόμενης μετάφρασης).

21. E. Legrand, *B.H.*, 18ος αἰ. I, Παρίσι 1918, ἀρ. 292, σ. 296-98. Ἀναδημοσιεύεται ἐκεῖ ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ *M.A.* καὶ ἡ ἀφιέρωση τοῦ Γλυκῆ στὸν ἡγεμόνα τῆς Μολδοβλαχίας Κωνσταντῖνο Μαυροκορδάτο, ὅπου ἡ πληροφορία ὅτι γιὰ τὸ τύπωμα τῆς μετάφρασης ἐνδιαφέρθηκε ἄμεσα ὁ Ἰωάννης Μαρσελίνης, «ἀνὴρ τίμιος καὶ σεβάσιμος» («ἐντυμῶτατον ἄρχοντα» τὸν ἀποκαλεῖ στὴν ἀφιέρωση τοῦ *H.A.*), ποὺ τοῦ ἐγχειρίσε τὰ χειρόγραφα τῶν ἔργων στὴν Κωνσταντινούπολη. Δὲν διαθέτω ἄλλα στοιχεῖα γιὰ τὸ πρόσωπο αὐτό, προφανῶς ἰταλικῆς ἐθνικότητος, πολὺ περισσότερο γιὰ τὴν σχέσιν του μετὰ τὸν Ρωμανίτη.

του ιησούιτη ιεροκήρυκα Paolo Segneri,²² πού δὲν ἄφησε ἀνεπηρέαστο τὸν ποιμαντικὸ καὶ κηρυκτικὸ λόγος καὶ στὴν Ἑλλάδα τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰώνα.²³ Σ' αὐτὸν θὰ ἔστρεφε κατεξοχὴν τὴν προτίμησή του ὁ Ρωμανίτης καὶ θὰ μετέφραζε στὰ ἑλληνικὰ τὰ κυριότερα ἔργα του. Ἀπὸ τίς ἔντεκα μεταφράσεις του, δημοσιευμένες καὶ ἀνέκδοτες, ὅσες σώζονται σήμερα στὴν Πάτμο καὶ ἀλλοῦ, οἱ πέντε ἀφοροῦν συγγράμματα τοῦ Segneri ἢ ἀποδιδόμενα στὸν Segneri: Ὁ Μετανοῶν διδασκόμενος (*Il Penitente istruito*), Ὁ Πνευματικὸς διδασκόμενος (*Il Confessore istruito*),²⁴ Ὁ ἀναπολόγητος δόσιπτος (*L'incredulo senza scusa*),²⁵ Τὸ μάνα τῆς ψυχῆς (*La*

22. Ἀπὸ τὸν Legrand (καὶ τοὺς ἐκδότες τῶν τόμων τῆς *B.H.* τοῦ 18ου αἰ. L. Petit καὶ H. Pernot) δὲν ταυτίστηκε ὁ συγγραφέας τῶν πρωτοτύπων, ὅπως ναρίτερα δὲν εἶχε ταυτιστεῖ ἀπὸ τοὺς ἑλληνες βιβλιογράφους τοῦ 19ου αἰ., βλ. σημ. 15. Ὁ πρῶτος ὡστόσο πού ἀντλώντας ἀπὸ τὸν Παπαδόπουλο-Βρετὸ (1854) θὰ συσχέτιζε, 22 χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῆς *B.H.* τοῦ 18ου αἰ., τίς μεταφράσεις τοῦ Ρωμανίτη μὲ τὰ ἔργα τοῦ Segneri *Il Penitente istruito* καὶ *Il Confessore istruito* ἦταν ὁ Carlos Sommervogel, ὁ συντάκτης τῆς *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, βλ. τὸν τόμο 7 τῆς σειρᾶς (1896), στήλη 1058 (φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση Louvain 1960). Νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ταύτιση διέφυγε τῆς προσοχῆς καὶ τοῦ Θωμᾶ Ι. Παπαδόπουλου ὥστε νὰ ἀξιοποιηθεῖ στὸ σημαντικὸ ἔργο του Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466 *ci.*-1800). Τόμος πρῶτος. Ἀλφαριθμητικὴ καὶ χρονολογικὴ ἀνακατάταξις, Ἀθήνα [Παραγματεῖται τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 48] 1984, ἀρ. 4271 καὶ 4888.

23. Βλ. πρόχειρα Βασιλικὴ Μπόμπου-Σταμάτη, Ὁ Βικέντιος Δαμοδός. Βιογραφία-Ἐργογραφία 1700-1752. Διδακτορικὴ διατριβή, Ἀθήνα 1982, σ. 197, 213-214, καὶ ἐδῶ τὴ σημ. 57.

24. Στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου σώζονται καὶ τὰ χειρόγραφα τοῦ Ρωμανίτη, ἀρ. 563 (ἔτος γραφῆς 1725) καὶ 562 ἀντίστοιχα, ἡ πρώτη προφανῶς μορφή τῶν μεταφράσεων, ἀφοῦ αὐτὲς παρουσιάζουν διαφορὰς ἀπὸ τὰ τυπωμένα κείμενα. Ὁ Ἰω. Σακκελίων, *Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη...*, ὁ.π., σ. 237, δὲν προβαίνει στὸν συσχετισμὸ χειρογράφων καὶ ἐντύπων, παράλειψη πού ἀποκατέστησε ὁ Ἀθ. Δ. Κομίνης, *Πίνακες χρονολογημένων πατμιακῶν κωδίκων*, Ἀθήνα 1968, ἀρ. 124 καὶ 123, σ. 58. Καὶ οἱ δύο τίτλοι περιέχονται στὸν κατάλογο τοῦ 1769, ἐνῶ στὸν ἑλλιπῆ, λόγω ἐκπτώσεως τῶν φύλλων, κατάλογο τοῦ Μακάριου Νοταρᾶ (c. 1793) μόνον ὁ *Πνευματικὸς διδασκόμενος*, βλ. *Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη. Κατάλογος τῶν ἐντύπων*, ὁ.π., σ. 331, 336. Στὸν κατάλογο τοῦ 1829 ὁ Π.Δ. περιγράφεται ὡς ἐντυπο, ὁ.π., σ. 361. Νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸ τμήμα τοῦ τελευταίου καταλόγου μὲ τίς ἀναγραφὰς τῶν ξενόγλωσσων βιβλίων συναντᾶται καλεῖς τοὺς τίτλους διάφορων ἔργων τοῦ Segneri, ὅπως *Χριστιανὸς διδασκόμενος (Il Cristiano istruito)*, *Δημηγορίαι ἐκκλησιαστικαὶ (Quaresimale)* κ.ἄ., ὁ.π., σ. 391. Σήμερα σώζεται μόνον ἓνα ἀκέφαλο ἀντίτυπο τῶν *Quaresimale* (18ος αἰ.), ὁ.π., ἀρ. 938, σ. 313.

25. Ἰω. Σακκελίων, *Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη*, ἀρ. 297, σ. 150, αὐτόγραφο τοῦ Ρωμανίτη, ἔτος γραφῆς 1720. Πρῶτη ταύτιση τοῦ γραφέα ἀπὸ τὸν Ἀθ. Δ. Κομίνη, ὁ.π., ἀρ. 120, σ. 57. Τὸ χειρόγραφο ἐμφανίζεται ἐπίσης στὸν κατάλογο τοῦ 1769, *Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη. Κατάλογος τῶν ἐντύπων*, ὁ.π., σ. 327.

manna dell'anima),²⁶ Ἡ ἀληθινὴ σοφία (*La vera sapienza*), ἔργο στὴν πραγματικότητα τοῦ G. P. Pinamonti, τοῦ συγγραφέα τῶν *Γυμνασμάτων Πνευματικῶν*, συνεργάτη τοῦ Segneri στὴν ἱεραποστολικὴ καὶ συγγραφικὴ δράση, στὴν ἐργογραφία τοῦ ὁποίου ἀναφέρονται, μεταξὺ ἄλλων, καὶ οἱ πραγματεῖες *Il cuor contrito* καὶ *L'Inferno aperto al Cristiano perche non n'entri*, μεταφρασμένες ἐπίσης ἀπὸ τὸν Ρωμανίτη: Ἡ καρδιά συντετριμμένη, Ὁ Ἄδης ἀνεωγμένος εἰς τὸν Χριστιανὸν διὰ τὰ μὴ εἰσέλθῃ.²⁷ Νὰ ὑποθέσουμε ὅτι καὶ τὸ χαμένο χειρόγραφο τῶν Γ.Π. βγῆκε ἀπὸ τὸ μεταφραστικὸ ἐργαστήρι τοῦ κρητοπάτμιου λογίου; Ὅλα, κατὰ τὰ φαινόμενα, πρὸς τὰ ἐκεῖ συγχλίνουν. Ὡς πρὸς τὴν ὑπόλοιπη μεταφραστικὴ παραγω-

26. Α. Παπαδόπουλος-Κερκαμέυς, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, Πετροῦπολη 1899, ἀρ. 413, σ. 391 (σήμερα στὴν Ε.Β.Ε.). Πβ. Ἄνδρόνικος Δημητρακόπουλος, Προσθῆκαι καὶ διορθώσεις εἰς τὴν Νεοελληνικὴν Φιλολογίαν Κωνσταντίνου Σάβα, Λιψία 1871, σ. 101. Στὸ χειρόγραφο, αὐτόγραφο τοῦ Ρωμανίτη, ἀναγράφεται ὡς χρονολογία περὰ τωσῆς του τὸ 1753.

27. Σπ. Λάμπρος, «Κατάλογος τῶν κωδικῶν τῶν ἐν Ἀθήναις βιβλιοθηκῶν πλὴν τῆς Ἑθνικῆς. Α' Κώδικες τῆς βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς», *Νέος Ἑλληνομνημον* 3(1906) 114, ἀρ. 52. Κτῆτορες τοῦ αὐτογράφου κώδικα, ὁ ὁποῖος περιέχει καὶ τίς τρεῖς μεταφράσεις τοῦ Ρωμανίτη, ἐμφανίζονται ἀρχικὰ ὁ ἱερομ. Νικηφόρος Ρωμανίτης, ὁ.π., σ. 115, καὶ στὰ μεταγενέστερα χρόνια ὁ Μ. Γεδεών, πού πιθανολογεῖ τὴν προέλευση ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη τῆς Πατριάρχης, π. Σωτήρ 1 (1877-78) 59. Γιὰ τὴν πατρότητα τῆς *Vera sapienza*, βλ. Carlos Sommervogel, ὁ.π., τ. 6, στῆλες 763-64. Τῆς *Vera sapienza* καὶ τοῦ *Inferno aperto al Cristiano* γνωρίζουμε ἐπίσης μεταφράσεις τυπωμένες στὰ φραγκοχωιώτικα τὸ 1791 καὶ 1763 ἀντίστοιχα με ἀναφορὰ στὸν Pinamonti ὡς συγγραφέα ἀλλὰ χωρὶς ὄνομα μεταφραστῆ, A. Dallegio, «Bibliographie analytique d'ouvrages religieux en grec imprimés avec des caractères latins», *Μικρασιατικὰ Χρονικά* 9 (1961) 415, 417, ἀρ. 8 καὶ 12, πβ. Λαδάς-Χατζηδηῆμος, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1791-1795, Ἀθήνα 1970, ἀρ. 45, σ. 101. Γιὰ τὸν μεταφραστῆ, τὸν P. Ant. Gagliardi, βλ. C. Sommervogel, ὁ.π., τ. 4, στ. 1099 καὶ τ. 6, στ. 765, καὶ τὴ μελέτη τοῦ Μάρκου Φώσκολου, «Ἐὰ φραγκοχωιώτικα βιβλία»: Παράγοντας τῆς θρησκευτικῆς καὶ κοινωνικῆς διαμόρφωσης τῶν καθολικῶν κοινοτήτων Κυκλάδων», στὸν τόμο *Τὸ βιβλίον στὶς προβιομηχανικὲς κοινωνίες* [Πρακτικὰ Ἀ' Διεθνοῦς Συνεδρίου ΚΝΕ/ΕΙΕ], Ἀθήνα 1982, σ. 220, 228. Μιὰ ἄλλη ἑλληνικὴ μετάφραση τῆς *Vera sapienza* εἶχε δημοσιευτεῖ ἤδη τὸ 1718 στὴ Βενετία ἀπὸ τὸν κερκυραῖο γιατρὸ Πέτρο Κασσιμάτη χωρὶς μνεῖα τοῦ συγγραφέα καὶ με τίτλο: *Στόχασες ὠφελιμώτατες διὰ τὴν ἀπόκτησιν τοῦ φόβου τοῦ Θεοῦ κτλ.*, δηλαδὴ τὸν ἐπεξηγηματικὸ ὑπότιτλο τοῦ ἔργου (*Considerazioni utilissime all'acquisto del santo timor di Dio* κλπ.). Ἡ ἀναγραφόμενη στὸν τίτλο πληροφορία «συλλεγμέναις καὶ διορθωμέναις, ἐπιμελεῖται...» ὑποδήλωνε ὅτι δὲν ἐπρόκειτο γιὰ πρωτότυπη συγγραφή, Legrand, *B.H.*, 18ος αἰ., I, ἀρ. 121, σ. 151, ὅπου ὅμως δὲν γίνεται συσχέτιση με τὸ κείμενο τοῦ Pinamonti, παρόμοια καὶ στὸν Θ. Παπαδόπουλο, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία, ὁ.π., ἀρ. 3051.

γή, αυτή περιλαμβάνει μιάν απόδοση του *De imitatione Christi* του Thomas a Kempis (*Νουθεσίαι ὠφέλιμοι εἰς τὴν πνευματικὴν ζωὴν*)²⁸ καὶ τῆς Ἑθικῆς Φιλοσοφίας ἐνὸς ἄγνωστου πρὸς τὸ παρὸν ἰταλοῦ συγγραφέα τοῦ 17ου αἰώνα,²⁹ μιὰ «μεταγλώττιση» ἐνὸς ἰταλικοῦ ἐγχειριδίου *Περὶ τῆς τέχνης τῶν ἐπιστολῶν*³⁰ καί, βέβαια τὴ μετάφραση τῶν πραγματειῶν τοῦ L. Scupoli. Τέλος, καταρτισμένο ἀπὸ τὸν ἴδιο καὶ μεταφρασμένο ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο πρωτότυπο γνωρίζουμε ἕνα ἀνέκδοτο Ἑκλόγιον ἀποφθεγμάτων καὶ γνωμῶν καὶ ὑποθηκῶν βασιλέων, στρατηγῶν, φιλοσόφων τε καὶ ρητόρων σωζόμενο στὴ βιβλιοθήκῃ τῆς Πάτμου.³¹

4. Ἡ ἐξάρτηση τῶν «Γυμνασμάτων Πνευματικῶν» καὶ τοῦ «Ἀόρατου Πολέμου» τοῦ Νικόδημου Ἀγιορείτη ἀπὸ τὰ χειρόγραφα τῆς Πάτμου

Ἡ περίπτωση τῶν Γ.Π. δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολοῦσε ἐδῶ ἂν δὲν βρισκόταν στὸ κέντρο μιᾶς μαρτυρίας, σύγχρονης τοῦ Νικόδημου Ἀγιορείτη, ποὺ δὲν

28. Ἰω. Σακκελίω, *Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη*, ἀρ. 564, σ. 238, Ἀθ. Δ. Κομίνης, ὁ.π., ἀρ. 123, σ. 58. Αὐτόγραφο τοῦ Ρωμανίτη, ἔτος γραφῆς 1724. Πρόκειται γιὰ διαφορετικὴ μετάφραση σὲ σχέση μὲ τίς γνωστές τυπωμένες κατὰ τὸν 18ο αἰ. μεταφράσεις τῆς *Μιμήσεως Χριστοῦ*.

29. Ἰω. Σακκελίω, ὁ.π., ἀρ. 296, σ. 150. Αὐτόγραφο τοῦ Ρωμανίτη (ἐκτὸς τοῦ εὐρετηρίου), ἔτος γραφῆς 1718. Πρώτη ταύτιση τοῦ γραφέα ἀπὸ τὸν Ἀθ. Δ. Κομίνη, ὁ.π., ἀρ. 117, σ. 56. Ἡ παρουσία τοῦ χειρογράφου ἐντοπίζεται καὶ στοὺς πατμιακοὺς καταλόγους τοῦ 1769 καὶ 1793, *Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη. Κατάλογος τῶν ἐντύπων*, ὁ.π., σ. 326, 335. Στὸν κατάλογο τοῦ 1829 περιγράφεται ὡς ἔντυπο, ὁ.π., σ. 358· πρόκειται ἐδῶ γιὰ τὴ μετάφραση τῆς Ἑθικῆς Φιλοσοφίας (*Filosofia morale*) τοῦ L. A. Muratori ἀπὸ τὸν Ἰώσηπο Μοισιόδακα, ἔκδοση Βενετίας 1761, ἔργου ποὺ δὲν ἔχει καμιά σχέση μὲ τὸ περιεχόμενο τοῦ χφ. 296 τῆς Πάτμου. Στὸ τελευταῖο θὰ ἐπανέλθουμε καὶ παρακάτω.

30. Ἰω. Σακκελίω, ὁ.π., ἀρ. 560, σ. 237. Πρόκειται γιὰ ἀντίγραφο. Στὸ πρῶτο φύλλο ἀναγράφεται ὡς χορηγὸς τῆς δαπάνης τῆς ἀντιγραφῆς κάποιος «Βασίλειος», ποὺ πρέπει, νομίζω, νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸν Βασίλειο Κουταληνό, τὸ σχολάρχῃ τῆς Πατμιάδας, στὴν κατοχὴ τοῦ ὁποίου πέρασαν καὶ ἄλλα βιβλία τῆς συλλογῆς τοῦ Ρωμανίτη, βλ. σημ. 15. Θὰ μπορούσε μάλιστα νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι σ' αὐτὸν ἀνήκαν καὶ ὅσα χειρόγραφα τοῦ Ρωμανίτη ἐντοπίζονται στὸν κατάλογο τοῦ 1769, δηλ. στὴν ἀπογραφή τῶν βιβλίων τῆς Πατμιάδας ποὺ ἔγινε ἐπὶ σχολαρχίας του ἐξαιτίας τῆς δικῆς του κα- διαχείρισης τῶν οικονομικῶν καὶ τῆς βιβλιοθήκης τῆς σχολῆς, βλ. Ἐμμ. Ν. Φραγκί- σκος, «Οἱ σωζόμενοι κατάλογοι τῶν ἐντύπων», ὁ.π., σ. 313-316. Στὸ χφ. 702, «Περὶ ἐπιστολικῶν τύπων», αὐτόγραφο τοῦ Ρωμανίτη, διασώζεται ἀνολοκλήρωτο τὸ κείμενο μιᾶς πρωτότυπης, ὅπως φαίνεται, σύνθεσης τοῦ κρητοπάτμιου λογίου, Ἰω. Σακκε- λίων, ὁ.π., σ. 273.

31. Ἰω. Σακκελίω, ὁ.π., ἀρ. 653, σ. 259. Πρόκειται γιὰ ἀντίγραφο.

ἔχει ληφθεῖ σοβαρὰ ὑπόψη ἀπὸ τοὺς μελετητές. Ἀναφέρομαι στὴν ἀποκάλυψη τοῦ Θεοδώρητου Λαυριώτη τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων, γνωστοῦ ἀντίπαλου τοῦ κινήματος τῶν κολλυβάδων,³² ὅτι ἡ ἔκδοσις τῶν *Γ.Π.* ἔγινε μὲ βάσιν κάποια ἀνώνυμη χειρόγραφη μετάφρασις πού ἔπεσε στὰ χέρια τοῦ Νικόδημου: «Τοῦτο μετέφρασεν εἰς τὴν ἡμετέραν διάλεκτον ἀνώνυμός τις, ὅπερ εὐρὼν ὁ Νικόδημος, προσθέσας καὶ αὐτὸς ὅσα ἔδοξεν αὐτῷ περὶ ἀνατροφῆς τοῦ Κυρίου, ἐξέδωκεν εἰς τύπον».³³ Οἱ μελετητές ἀρκοῦνται νὰ ἀμφισβητήσουν γενικὰ τὴν πνευματικὴ κατάρτισις καὶ τὴν ἀξιοπιστία τοῦ Θεοδώρητου,³⁴ ἐνῶ ἀφήνουν ἀσχολίαστη τὴ συγκεκριμένη ἔκδοσιν πού ἐκεῖνος ὑποστηρίζει γιὰ τὴν προϊστορία τῆς δημοσίευσής τοῦ ἔργου. Γνωρίζοντας τώρα πᾶς ὅτι μιὰ τέτοια μετάφρασις τῶν *Γ.Π.* εἶχε φιλοτεχνηθεῖ καὶ σωζόταν στὴ βιβλιοθήκῃ τῆς Πάτμου πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν τοῦ 1800, καὶ ἀκόμη ὅτι δὲν ἀποκλείεται καθόλου νὰ ἦταν ἀνώνυμη, ὅπως τόσες ἄλλες ἀπὸ τὶς μεταφράσεις τοῦ Ρωμανίτη —ἀνωνυμία πού ἀφορᾷ ὄχι μόνον τὸν μεταφραστὴ ἀλλὰ συχνότατα καὶ τὸν συγγραφέα τῶν πρωτοτύπων—, δικαιοῦμαστε νὰ θεωρήσουμε ἀξιόπιστη τὴ μαρτυρία τοῦ Θεοδώρητου καὶ νὰ ταυτίσουμε τὸ ὑποκρυπτόμενον στὴ διατύπωσή του χειρόγραφο μὲ τὸ πατριμιακόν. Θὰ ἔχουμε ἔτσι ἐξηγήσει τὴ σιωπηρὴ, ἔστω, ἄρνησις τοῦ Νικόδημου νὰ σφετεριστεῖ τὴν ιδιότητα τοῦ μεταφραστῆ τοῦ ἔργου: πουθενά

32. Α. Βρανούσης, «Ἄγνωστα πατριωτικὰ φυλλάδια καὶ ἀνέκδοτα κείμενα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ρήγγα καὶ τοῦ Κοραΐ», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 15/16 (1965/66) 257, σημ., ὅπου σημαντικὲς ἱστορικὲς καὶ βιβλιογραφικὲς πληροφορίες καὶ γιὰ τοὺς ἄλλους ἀντικολλυβάδες. Νεώτερη βιβλιογραφία βλ. στὸ: Θεοδώρητου ἱερομονάχου ἀγιορείτου (ἐπιμ.), *Ἀθανασίου τοῦ Παρίου, Δήλωσις τῆς ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὁρει ταραχῶν Ἀληθείας (Ἱστορία καὶ Θεολογία τοῦ Κολλυβαδικοῦ κινήματος βάσει ἀνεκδότων χειρογράφων)*, Ἀθήνα 1988.

33. Εὐλόγιος Κουρίλας, «Κατάλογος ἀγιορειτικῶν χειρογράφων», *Θεολογία* 16 (1938) 351. Πβ. Κων. Κ. Παπουλίδης, «Ἡ συγγένεια τοῦ βιβλίου «Γυμνάσματα Πνευματικά»», ὁ.π., σ. 170 (ἀναδημοσιεύεται ὀλόκληρο τὸ κείμενον τοῦ Θεοδώρητου). Ἡ πληροφορία τοῦ καθ. Κ. Κ. Παπουλίδη, ὅτι ἀπὸ τὸ 1704 κυκλοφοροῦσε, δημοσιευμένη στὴ Βενετία ἀπὸ τὸν G. P. Pinamonti, μιὰ «πολὺ γνωστὴ» ἐλληνικὴ μετάφρασις τῶν *Γ.Π.* (σημ. προφανῶς σὲ φραγκοχιώτικῃ γραφῇ) δὲν ἐπιβεβαιώνεται βιβλιογραφικὰ, βλ. *Nicodème l'Agiorite (1749-1809)*, Ἀθήνα 1967, σ. 94. Δὲν μπόρεσα ἐπίσης νὰ ἐξακριβώσω ἂν εἶχε ἀνακινήθει παρόμοιον θέμα καὶ γιὰ τὸν Α.Π., ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Θεόκλητος Διονυσιάτης, *Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης. Ὁ βίος καὶ τὰ ἔργα του 1749-1809*, Ἀθήνα 1959, σ. 190.

34. Κ. Κ. Παπουλίδης, «Ἡ συγγένεια», ὁ.π., σ. 169-170. Τὸ ὅτι ὅμως δὲν ἐπρόκειτο γιὰ τυχαῖο λόγιον, τὸ μαρτυροῦν ὅλα τὰ στοιχεῖα πού διαθέτουμε γι' αὐτόν, βλ. σημ. 32.

στην έκδοση δεν αναφέρει ότι το μετέφρασε ο ίδιος, πολύ περισσότερο ότι αυτός είναι ο συγγραφέας του.³⁵

Τώρα, μέσα από ποιό δρόμο του κοινοποιήθηκε το χειρόγραφο, μιὰ και δὲν γνωρίζουμε κανένα ταξίδι του στο νησί τῆς Ἀποκαλύψεως, εἶναι θέμα πού θά μᾶς ἀπασχολήσει παρακάτω σέ συσχετισμό και μὲ τὸ δεύτερο ἀπὸ τὰ συζητούμενα ἔργα, τὸν Α.Π. Για κάποιους ἐπίσης ἰδιάζοντες γλωσσικούς τύπους πού ἀπαντοῦν στὰ κείμενα τῶν Γ.Π. και τῶν ἄλλων μεταφράσεων τοῦ Ρωμανίτη, ἡ παρουσία τῶν ὁποίων θά μπορούσε νὰ ἐνισχύσει τὴν ὑπόθεση για κοινή πατρότητα ἄλλων αὐτῶν τῶν ἔργων, θά γίνει λόγος μετὰ τῆ συγκριτικῆ ἐξέταση τοῦ χειρογράφου τοῦ Π.Π. με τὴν έκδοση τοῦ Α.Π. (1796).

Νὰ τὸ ποῦμε ἀπὸ τὴν ἀρχή. Ὁ παράλληλος ἔλεγχος τῆς χειρόγραφης και τῆς ἔντυπης μετάφρασης ἀπέδειξε, χωρὶς καμιά ἀμφιβολία, τὴν ἀμεση και ἀπόλυτη ἐξάρτηση τῆς δεύτερης ἀπὸ τὴν πρώτη. Πρὶν ἀπ' ὅλα νὰ θυμηθοῦμε ὅτι ὁ Α.Π. ἀπὸ τὰ πέντε ἔργα τῆς ἰταλικῆς έκδοσης περιέχει μεταφρασμένα ὑπὸ ἐνιαῖο τίτλο μονάχα τὰ δύο, τὸ *Combattimento Spirituale* και τὸ *Sentiero del Paradiso*,³⁶ αὐτὰ δηλαδὴ πού στο χειρόγραφο τῆς Πάτμου συγκροτοῦσαν τὸν βασικὸ κορμὸ του και ἦταν τὰ μόνα πού σώζονταν σὲ ὀλοκληρωμένη μορφή. Νὰ ἦταν ἄραγε τυχαῖο τὸ γεγονός; Ὑστερα, ὁ μελετητῆς τοῦ χειρογράφου τοῦ Π.Π. διαπιστώνει ὅτι κάποιος τρίτος εἶχε ἐγκύψει παλιὰ στὴν ἀνάγνωση τοῦ κειμένου και εἶχε ἀποτυπώσει τὰ ἴχνη του στὰ περιθώρια τῶν σελίδων. Τὸ ἀφρόντιστο και ἐνίοτε βιαστικὸ γράψιμο τοῦ μεταφραστῆ (πρόκειται σαφῶς για μιὰ μεταφραστικὴ δοκιμὴ σὲ πρῶτο στάδιο) τὸ καθιστᾶ συχνὰ δυσανάγνωστο, ἐνῶ ἄλλες φορὲς συμβάλλει σ' αὐτὸ ἡ φθορὰ ὀρισμένων τμημάτων τοῦ γραμμένου χαρ-

35. Ἀντίθετα, ὀρισμένα σχολία του ὑποσημειωμένα στο κείμενο τῶν Γ.Π. ἀφηναν νὰ ὑπονοηθεῖ ὅτι δὲν τοῦ ἀνῆκε ἡ πατρότητά τους. Ἀναφέρομαι σὲς ἐπαινετικὲς κρίσεις του για ὀρισμένες συγγραφικὲς ἀρετὲς τοῦ βιβλίου, τίς ὁποῖες ἀσφαλῶς θά ἀπέφευγε νὰ δημοσιεύσει ἀν ἀφοροῦσαν δικὰ του συγγραφικὰ ἐπιτεύγματα. «Ὁρα, ἀγαπητέ, πόσον ἀρίστη εἶναι ἡ τάξις και μέθοδος ὅπου μεταχειρίζεται τὸ βιβλίον τοῦτο» ὑποσημειώνει στὴ σ. 6. Πβ. ἐνδεικτικὰ και τίς σ. 47, σημ. 1, 64, σημ. 1 και σ. 11 τοῦ Προλόγου (τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα βλ. ἐδῶ σ. 129).

36. Ἐχε ἤδη παρατηρηθεῖ ὅτι ὁ Νικόδημος, ἐνῶ κράτησε τὴ διαίρεση πρῶτου και δεύτερου μέρους, κατάργησε τὸν τίτλο τοῦ δεύτερου και τὴν κεφαλαιοποίηση τοῦ πρωτοτύπου μεταθέτοντας ὀρισμένα κεφάλαια ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος στο ἄλλο. Ἔτσι τὸ πρῶτο μέρος, ἀντὶ για 66, στὴν έκδοση τοῦ Α.Π. ἀπαρτίζεται ἀπὸ 53 κεφάλαια και τὸ δεύτερο ἀντίστοιχα ἀπὸ 27 ἀντὶ για 15. Λεπτομερῆ συγκριτικὰ στοιχεῖα βλ. στο Κ. Κ. Παπουλίδης, «Ἡ συγγένεια τοῦ βιβλίου “Ἀόρατος Πόλεμος”», ὁ.π., σ. 27-30.

τιού. Ὁ ἄγνωστος χρήστης σὲ τέτοια ἀκριβῶς σημεῖα ἀναγνωστικῆς δυσκολίας ἐρχόταν νὰ δηλώσει τὴν παρουσία του: προσπαθοῦσε ν' ἀποκρυπτογραφῆσει, σημειώνοντάς την στὸ περιθώριο, ἕποια λέξη τὸν προβλημάτιζε, κάποτε μάλιστα μὲ ἐμφανῆ ἐπιφύλαξη ὡς πρὸς τὴν ὀρθότητα τῆς ἀναγνώσῃς του, καὶ σὲ μιὰ περίπτωση θεώρησε ἀναγκαῖο ν' ἀποσαφηνίσει νοηματικὰ τὸ περιεχόμενο μιᾶς παραγράφου.³⁷ Χωρὶς ἄλλο ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ κάποιον πεπαιδευμένο μοναχὸ τοῦ 18ου αἰώνα ποὺ διάβαζε τὸ χειρόγραφο ὄχι ἀπλῶς γιὰ δική του πνευματικὴ ἐντρυφήση καὶ οἰκοδομῆ, ἀλλὰ μὲ σκοπὸ εἴτε νὰ τὸ ἀξιοποιήσῃ ἐνδεχομένως ὁ ἴδιος ἀργότερα εἴτε νὰ προλαίανει τὸ ἔδαφος γιὰ κάποιον ἐπόμενο ἀναγνώστη ἢ ἀντιγραφέα τοῦ κειμένου.³⁸ Ἄν ὁ Νικόδημος Ἀγιορείτης, ὅπως πιστεύω, ἀποτέλεσε ἕναν ἀπὸ τοὺς κρίκους αὐτῆς τῆς διαδικασίας, παίρνοντας στὴν κατοχὴ του τὸ χειρόγραφο (πρωτότυπο ἢ ἀντίγραφο) καὶ ἀποφασίζοντας τελικὰ νὰ τὸ τυπώσει δὲν διέθετε παρὰ δύο ἐπιλογές: ἢ νὰ μεταφέρει αὐτούσια τὴ μετάφραση τοῦ Ρωμανίτη στὴν ἐκδοσὴ του ἢ νὰ ἐπέμβῃ σ' αὐτὴν προσαρμόζοντάς την στὶς ἀνάγκες καὶ δεκτικότητες τόσο τῆς προσωπικῆς ὅσο καὶ τῶν ἀναγνωστῶν του. Ὁ ἀνεπεξέργαστος, ἐν πολλοῖς παρωχημένος³⁹ καὶ ἀτελής ἐκφραστικὰ ἐξελληνισμὸς τοῦ ἰταλικοῦ κειμένου, ἀλλὰ καὶ ἡ τάση τοῦ Νικόδημου νὰ διορθῶναι καὶ νὰ «καλλωπίζει» σύμφωνα μὲ τὴ γνωστικὴ του περιουσία καὶ τὸ γλωσσικὸ του αἰσθητήριον τὰ κείμενα ποὺ ἐξέδιδε, τὸν ὀδήγησαν νὰ υἱοθετήσῃ τὴ δευτέρη μέθοδος: «... Ἀόρατος Πόλεμος. Συντεθὲν μὲν πρὶν παρὰ τινος σοφοῦ ἀνδρός, καλλωπισθὲν δὲ νῦν καὶ διορθωθὲν μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας» κτλ. Στὴν ἐπιγραφή τοῦ βιβλίου, βέβαια, θὰ φροντίσει ν' ἀποσιωπήσῃ, γιὰ λόγους εὐνόητους, τὸ ὄνομα τοῦ μνημονευμένου κάπου στὸ χειρόγραφο συγγραφέα τοῦ ἔργου ἀλλὰ καὶ νὰ παραλλάξῃ τὸν τίτλο του (κανόνα ποὺ τήρησε καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κει-

37. Βλ. π.χ. τὰ φφ. 17, 17^v, 18, 18^v (περίπτωση ἀναγνωστικῆς ἀμφιβολίας), 19 (ἀποσαφήνιση τοῦ κειμένου), 71^v, 74, 76, 78, 79, 80 (περιπτώσεις φθορᾶς τοῦ χαρτιοῦ), 80^v (διάστιχη ἀνάγνωση). Ἡ ὑπογράμμιση τῆς λέξης «καθαρθήριον» στὸ κεφ. 14, φ. 39^v, ἴσως προέρχεται ἀπὸ τὸ ἴδιο αὐτὸ χέρι, ἀφοῦ στὸ τυπωμένο κείμενο ἀντικαταστάθηκε μὲ ἄλλη λέξη («βάσανος») ἀνάδουνη γιὰ τὸν ὀρθόδοξο ἀναγνώστη. Ὅμως οἱ περισσότερες παρασελίδες ἢ διάστιχες ἐγγραφές, παραπομπές, διαγραφές κτλ. ποὺ βελτιώνουν τὴ μετάφραση, ἀνήκουν στὸν Ρωμανίτη.

38. Παρ' ὅλες τὶς προσπάθειες ἡ ταύτιση τοῦ ἄγνωστου χειριοῦ στάθηκε ἀδύνατη καὶ πάντως δὲν πρόκειται γιὰ τὸ χέρι τοῦ ἴδιου τοῦ Νικόδημου Ἀγιορείτη. Ἡ γραφὴ εἶναι τοῦ 18ου αἰ.

39. Συχνὸ παράδειγμα παρωχημένης διατύπωσης ἀποτελεῖ ἡ εἰσαγωγή τῶν αἰτιολογικῶν προτάσεων μὲ τὸν ἰταλισμὸ «ἔστοντας καὶ νά», ἔκφραση ἣ ὅποια ἐκσυγχρονίστηκε γλωσσικὰ παντοῦ στὸ κείμενο τοῦ Νικόδημου.

μένου) με τὸ δικαίωμα τοῦ τοῦ ἔδινε προφανῶς ἡ ιδιότητα τοῦ οὐσιαστικοῦ διασκευαστῆ τῆς μετάφρασης.

Γενικά, οἱ ἐπεμβάσεις θὰ γίνον, κατὰ τὴ συνήθεια τοῦ Νικόδημου, στὰ ἐπίπεδα τῆς μορφῆς, τοῦ περιεχομένου καὶ τῆς γλώσσας. Στὰ δύο πρῶτα οἱ παρατηρήσεις ὅσες θὰ εἶχε κανεὶς νὰ διατυπώσει συμπίπτουν με ἐκείνες ποῦ ἔχουν ἤδη καταγραφεῖ ἀπὸ τὴν ἔρυνα ὡς ἀποτέλεσμα τῆς συγκριτικῆς ἐξέτασης τοῦ *A.II.* με τὸ ἰταλικὸ πρωτότυπο. Διαπιστώνονται δηλαδὴ προσθήκες, παραλείψεις καὶ ἀνακατανομὲς κεφαλαίων μεταξὺ *A'* καὶ *B'* μέρους, συμπληρωματικὲς ἀναπτύξεις καὶ ἐπεξηγήσεις τμημάτων τους καὶ ἄλλες μορφολογικὲς ἀλλαγές, παρεμβολές γραφικῶν καὶ πατερικῶν παραθεμάτων κτλ., γιὰ νὰ μὴν ἀναφεροῦμε στὶς σημειώσεις, τὴν κυρίως δηλαδὴ προσωπικὴ συμβολὴ τοῦ Νικόδημου στὴν ἔκδοση.⁴⁰ Μιὰ μόνον ἀναγκαία διευκρίνιση σχετικὰ με τὸ ζήτημα τῶν κεφαλαίων 61 τοῦ πρώτου μέρους καὶ 8 τοῦ δευτέρου ποῦ φέρονται ὅτι ἀποκλείστηκαν ἀπὸ τὸ ἔντυπο γιὰ διάφορους λόγους. Δὲν φαίνεται νὰ συνέτειναν σ' αὐτὸ θεολογικὲς ἢ ἰδεολογικὲς ἀμφισβητήσεις γιὰ τὸ περιεχόμενό τους.⁴¹ Ἀπλῶς συνέβη, ὅπως ἔχει ἄλλωστε παρατηρηθεῖ, νὰ θυσιαστοῦν στὴν οἰκονομία τῆς ἔκδοσης.⁴² Τὸ κεφ. 61 ἐμφανίζει συγγενικὲς ἀντιστοιχίες με τὸ κεφ. 15 (στὸν ἀδιάλειπτο καὶ γενναῖο πόλεμο κατὰ τοῦ ἑαυτοῦ μας τὴ νίκη ἐγγυᾶται ὁ οὐράνιος στρατηγός), τέτοιες ὥστε ἀσφαλῶς κχτέστησαν περιττὴ τὴ δημοσίευσή του,⁴³ ἐνῶ τὸ σύντομο κεφ. 8 (ἡ στάση τοῦ πιστοῦ ἀπέναντι

40. Κ. Κ. Παπουλίδης, «Ἡ συγγένεια», ὁ.π., σ. 27-30, Italo Citterio, *L'orientamento ascetico-spirituale di Nicodemo Aghiorita*, ὁ.π., σ. 126 κέ. Στὶς «ἄλλες μορφολογικὲς ἀλλαγές» συμπεριλαμβάνονται π.χ. ἡ νέα παραγραφοποίηση τοῦ κειμένου καθὼς καὶ ἡ ἀντικατάσταση τοῦ γυναικείου προσώπου («θυγατέρα», *figliuola*,) στὸ ὁποῖο ἀπευθύνονται οἱ συμβουλές τοῦ συγγραφέα με ἀπρόσωπο ἀποδέκτη («ἀναγνώστα», «τέκνον», «ἀδελφέ», «ἀγαπητὲ» κ.ἄ.). Εἶναι χαρακτηριστικὸ, ὡς πρὸς τὸ τελευταῖο αὐτό, ὅτι καὶ ὁ Ρωμανίτης ἀρχίζοντας νὰ μεταφράζει εἶχε, φαίνεται, καταλήξει σὲ παρόμοια λύση: «Θέλωντας ἐσὺ τέκνον ἀγαπητὸν ἐν Χριστῶ» κτλ. Ἀλλάξε ὅμως γνώμη καὶ, ἀφοῦ διόρθωσε τὴν ἀρχικὴ αὐτὴ φράση τοῦ *II.II.* σὲ «Θέλουσα ἐσὺ θύγατερ ἀγαπητὴ ἐν Χριστῶ», συνέχισε νὰ μένει πιστὸς στὸ πρωτότυπο. Χωρὶς ἀλλαγές στὴν προσφώνηση τυπώθηκε καὶ ἡ μετάφραση τῆς Ἐρμούπολης τοῦ 1856, βλ. σημ. 4.

41. Κ. Κ. Παπουλίδης, ὁ.π., σ. 30, σημ. 1 καὶ 3.

42. Κατὰ τὸν H. A. Hodges, τὰ κεφάλαια παραλείφθηκαν «perhaps because the merely repeat what is said elsewhere», βλ. τὴν Εἰσαγωγή του στὴν ἀγγλικὴ μετάφραση τοῦ *Ἄορατου Πολέμου (Unseen Warfare)* ἀπὸ τοὺς E. Kadloubovsky καὶ G. E. H. Palmer, Λονδίνο 1952, σ. 45.

43. Τὴν αἰτία αὐτὴ ἄλλωστε ὑπαινίχθηκε καὶ ὁ ἴδιος ὁ Νικόδημος στὴν ἀρχὴ τοῦ ἐπόμενου κεφ. 62 (= *A.II.*, Μέρος *B'*, κεφ. Θ'), ὅταν θεώρησε ἀναγκαῖο νὰ κάνει μιὰ

στό μυστήριο τῆς Θ. Εὐχαριστίας) τελικά ἔχει συμπεριληφθεῖ, ἂν καὶ ὄχι ὀλόκληρο, στὸν *A. Π.*, μετατοπισμένο ὅμως σὲ ἄλλη θέση: τὸ πρῶτο μισὸ ἐνσωματώθηκε ἀπο τὸν Νικόδημο στὸ ἀνάλογο κεφ. Γ' τοῦ Β' μέρους τοῦ *A. Π.* (κεφ. 55 τοῦ *Π. Π.*).⁴⁴

Στὸ τρίτο ἐπίπεδο, τὸ γλωσσικό, οἱ διακριβώσεις τῆς ἔρευνας πρόσφεραν τὸ βασικὸ κλειδί γιὰ τὴν ἀνίχνευση καὶ ἐπιβεβαίωση τῆς συγγένειας ἀνάμεσα στὸν *A. Π.* καὶ στὴ μετάφραση τοῦ Ρωμανίτη. Παρ' ὅλους τοὺς μορφοσυντακτικούς ἐκσυγχρονισμούς ἢ τίς προσθαφαιρετικές παρεμβολές τοῦ Νικόδημου, μεγάλες ἢ μικρές, στὸ πρότυπό του, τὸ τελευταῖο προδίδεται σὲ κάθε βῆμα τοῦ τυπωμένου κειμένου, ὀρισμένα μάλιστα μέρη του ἔχουν ἀναπαραχθεῖ σχεδὸν ἀκέραια στὴν ἔκδοση. Ἔτσι τώρα μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ πιστότητα τοῦ *A. Π.* ἀπέναντι στὸ ἰταλικὸ πρωτότυπο, τὴν ὁποία διέκριναν οἱ μελετητές,⁴⁵ ὀφειλόταν ὄχι στὴν ἰταλομάθεια τοῦ ἐκδότη καὶ τὴ μετάφραστική ἀντιμετώπιση τοῦ ξενόγλωσσου κειμένου, ἀλλὰ στὴν ὑπαρξὴ τῆς ἐνδιάμεσης πιστῆς, ὅπως ἔχουμε ἀναφέρει, μετάφρασης τοῦ χειρογράφου τῆς Πάτμου. Μερικὰ παραδείγματα ἀρκοῦν γιὰ νὰ θεμελιώσουν τὸ σημαντικὸ αὐτὸ συμπέρασμα.⁴⁶

A. Π., Μέρος Α', κεφ. Κς', σ. 126.

Διὰ τοῦτο, ἔχε πάντοτε ἄγρευτον μίαν βίγλαν' ἥτις, εἰθὺς ὅπου νὰ ἰδῆ κάθε τι, ὅπου ἠμπορεῖ νὰ σὲ ἐνοχλήσῃ καὶ νὰ σὲ συγχύσῃ, ἃς σοῦ κάμῃ σημάδι, διὰ νὰ λαμβάνῃς εἰδῆσιν, καὶ νὰ πιάνης τὰ ἄρματα, εἰς τὸ νὰ διαφεντεῖσαι: συλλογίζόμενος, ὅτι ὅλα ἐκεῖνα τὰ κακά, καὶ ἄλλα παρόμοια πολλά, ἀγκαλιὰ καὶ φαίνονται ἐξωτερικῶς καὶ κατὰ τὴν αἴσθησιν κακά, ἥτοι κακωτικά· ὅμως δὲν εἶναι ἀληθινὰ κακά, οὔτε δύνανται νὰ μᾶς ἀφαι-

Π. Π., κεφ. 25, φφ. 58-58ν.

Διὰ τοῦτο κράτει πάντοτε ἄγρευτον μίαν βίγλαν, ἢ ὁποία εἰθὺς ὅπου νὰ ἰδῆ κάθε πρᾶγμα ὅπου ἠμπορεῖ νὰ σὲ ἐνοχλήσῃ καὶ νὰ σὲ συγχύσῃ, νὰ σοῦ κάμῃ σημεῖον διὰ νὰ λαμβάνῃς εἰδῆσιν καὶ νὰ πιάνης τὰ ἄρματα διὰ νὰ διαφενδειθῆς συλλογισομένη ὅτι ὅλα ἐκεῖνα τὰ κακά καὶ πολλά ἄλλα παρόμοια, ἀγκαλιὰ καὶ νὰ φαίνονται ἐξωτερικῶς δὲν εἶναι ὅμως ἀληθινὰ κακά οὔτε ἠμποροῦσι νὰ μᾶς ἀφαιρέσουν τὰ ἀληθινὰ κατὰ καὶ ὅτι

ἐμβόλιμη ἀναφορὰ στὸ κεφ. 15 γιὰ νὰ θυμίσει ὅτι τὰ σχετικὰ θέματα (αὐτὰ δηλαδὴ ποὺ ἀναπτύσσονταν στὸ κεφ. 61) τὰ εἶχε διαπραγματευτεῖ νωρίτερα: ἀ' Ἀγκαλιὰ καὶ ὅλη μας ἡ ζωὴ ἦναι ἓνας παντοτεινὸς πόλεμος ἐπάνω εἰς τὴν γῆν, καὶ πρέπει νὰ πολεμοῦμεν παντοτεινά, ἕως εἰς τὸ τέλος τῆς ζωῆς μας, ὡς εἶπομεν εἰς τὸ ιε' Κεφάλαιον τοῦ α' Μέρους» κτλ.

44. *A. Π.*, σ. 244. Ἄναδημοσιεύεται ἐδῶ στὴ σ. 118 σὲ ἀντιπαραβολὴ πρὸς τὸ ἀντίστοιχο τμήμα τῆς χειρόγραφης μετάφρασης.

45. H. A. Hodges, ὁ.π., σ. 47, 49, 56, Italo Citterio, ὁ.π., σ. 127, 128, 129, 131.

46. Στὸ χειρόγραφο κείμενο τοῦ Ρωμανίτη ἔχουν ἀποκατασταθεῖ ἡ στίξις, ὁ πνευματισμὸς τῶν λέξεων, ὅπου δὲν σημειωνόταν, καὶ ἄλλες ἀπροσεξίες του.

ρέσουν τὰ ἀληθινὰ καλὰ· καὶ ὅτι, ὅλα τὰ προστάζει, ἢ τὰ παραχωρεῖ ὁ Θεός, διὰ τὰ ρηθέντα ὀρθά, καὶ συμφέροντα εἰς ἡμᾶς τέλη, καὶ δι' ἄλλα, ὅπου δὲν εἶναι γνωστὰ εἰς ἡμᾶς· ἀλλὰ δικαιοῦτα, καὶ ἀγιώτατα ἀναμφιβόλως.

ὅλα τὰ προστάζει ἢ παραχωρεῖ ὁ Θεός διὰ τὰ ρηθέντα ὀρθὰ τέλη καὶ δι' ἄλλα ὅπου δὲν εἶναι γνωστὰ εἰς ἡμᾶς ἀλλ' ἀναμφιβόλως δικαιοῦτα καὶ ἀγιώτατα.

C.S., XXV, σ. 84: Però tieni sempre desta una guardia, che subito, che scuopre qualsivoglia cosa, che possa turbarti, ed inquietarti, tene dia segno, accioche tu prenda l'armi per la difesa; considerando, che tutti quei mali, e molti altri simili, benchè du fuori così appajono, non sono però veri mali, nè i veri beni togliere ci possono; e che tutti gli ordina, o permette Iddio per li detti fini, o per altri a noi non manifesti, ma senza dubbio giustissimi, e santissimi.

A.II., Μέρος Β', κεφ. Γ', σ. 244.

Σπούδασε δὲ νὰ ἀυξήσης, καὶ νὰ περισσεύσης εἰς τὴν ψυχὴν σου κάθε ἡμέραν, περισσότερον τὴν πίστιν, εἰς τοῦτο τὸ Πανάγιον Μυστήριον τῆς εὐχαριστίας· καὶ μὴ παύσης ποτὲ νὰ θαυμάζεις εἰς οὕτως ἀκατάληπτον Μυστήριον καὶ νὰ χαίρης, συλλογισόμενος πῶς δείχνεται ὁ Θεός ὑποκάτω εἰς ἐκεῖνα τὰ ταπεινά, καὶ καθαρὰ εἶδη τοῦ ἄρτου, καὶ τοῦ οἴνου, διὰ νὰ σὲ κάμῃ ἀγιώτερον, ἀξιώτερον, καὶ μακαριώτερον. Διότι, μακάριοι εἶναι ἐκεῖνοι, ὅπου δὲν θεωροῦν, καὶ πιστεύουν, Κατὰ τὸ λόγιον τοῦ Κυρίου «μακάριοι οἱ μὴ ἰδόντες, καὶ πιστεύσαντες» (Ἰωάν. κ' 29). Μὴν ἐπιθυμῆσης νὰ σοῦ δείχεται ὁ Θεός εἰς τούτην τὴν ζωὴν ὑποκάτω ἄλλου εἶδους καὶ ἐπιφανείας, παρὰ αὐτῆς τῶν Μυστηρίων· γίνεσαι νὰ θερμάνῃς τὴν θέλησίν σου εἰς τὸ Μυστήριον αὐτό, καὶ νὰ ἦσαι καθ' ἡμέραν προθυμότερος εἰς τὸ νὰ κάμῃς τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ εἰς ὅλα τὰ πράγματα. Πάντοτε δέ, ὅταν προσφέρεις εἰς τὸν Θεὸν μὲ τοῦτο τὸ Μυστήριον· ἤγγον, ὅταν μεταλαμβάνῃς, πρέπει νὰ ἦσαι διαθεμένος καὶ ἐτοιμασμένος, νὰ πάθῃς δι' ἀγάπην του, ὅλα τὰ βάσανα καὶ ὅλας τὰς θλίψεις, καὶ ὕβρεις, ὅπου σοῦ τύχουν, καὶ κάθε σωματικῆν ἀρρωστίαν.

II.II., Μέρος Β' (= Ὁδὸς τοῦ Παραδείσου), κεφ. 8, φφ. 124^v-125.

Σπούδασαι νὰ ἀυξήσης καὶ νὰ περισσεύσης εἰς τὴν ψυχὴν κάθεμέραν περισσότερον τὴν πίστιν εἰς τὸ Πανάγιον μυστήριον, οὔτε θέλεις καταπαύσῃ ποτὲ νὰ θαυμάζῃς εἰς οὕτω ἀκατάληπτον μυστήριον καὶ νὰ χαίρης συλλογισόμενος πῶς δείχνεται ὁ Θεός ὑπὸ κάτω εἰς ἐκεῖνα τὰ ταπεινὰ καὶ καθαρὰ εἶδη διὰ νὰ σὲ κάμῃ ἀξιώτερον, διότι μακάριοι εἶναι ἐκεῖνοι ὅπου δὲν θεωροῦσι¹ καὶ πιστεύουσι· μὴν ἐπιθυμῆσης ὅτι νὰ σοῦ φαίνεται² εἰς τούτην τὴν ζωὴν ὑποκάτω ἄλλης ἐπιφανείας παρὰ αὐτῆς, γινεῖσαι νὰ θερμάνῃς τὴν θέλησίν σου εἰς αὐτὸ καὶ νὰ εἶσαι καθεμέραν προθυμότερος νὰ κάμῃς τὸ θέλημά του εἰς ὅλα τὰ πράγματα. Πάντοτε ὅταν προσφέρεις εἰς τὸν Θεὸν (εὐ) εἰς τοῦτο τὸ μυστήριον, ἔχεις νὰ εἶσαι διαθεμένος καὶ ἐτοιμασμένος νὰ πάθῃς δι' ἀγάπην του ὅλα τὰ βάσανα θλίψεις καὶ ὕβρεις ὅπου σοῦ τύχουν καὶ κάθε ἀρρωστίαν.

1 πρώτη γραφὴ: ἰδοῦσι 2 πρώτη γραφὴ: δείχνεται

S.P., VIII, σ. 69: Studiati di aumentare, ad accrescere nell'anima tua ogni giorno più la fede fel Santissimo Sacramento; nè cesserai mai di ammirarti di così incomprendibile misterio, e rallegrartene: considerando come si dimostra Dio sotto quello umili, e pure specie, per farti più degna; perchè beati sono coloro, che non veggono, e credono. Non desiderare, che ti si dimostri in questa vita sotto altra apparenza, che questa. Procura d'infiammare la tua volontà in lui, e devi esser'ogni di più pronta a far la sua volontà in tutte le cose sempre. Quando ti offerirai a Dio in questo Sacramento, ha da essere disposta, ed apparecchiata a patire per suo amore tutti i tormenti, pene, ed ingiurie, che ti occorreranno, ed ogni infermità.

A.II., Μέρος Β', κεφ. Ζ', σ. 258.

Καὶ ἐὰν κάμμίαν φορὰν ἢ τοιαύτη ψυχρό-
της καὶ ξηρασία ἦναι συνοδευμένη ἀπὸ
τόσον πολλὰς σκοτεινάδας τοῦ νοῦ, ὥστε
ὅπου ἐσὺ, νὰ μὴν ἠξέυρης, οὔτε τί νὰ κά-
μης, οὔτε ποῦ νὰ στραφῆς, μεῖ ὅλα ταῦτα,
μὴ φοβηθῆς· ἀλλὰ στέκον στερεὸς εἰς τὸν
σαντόν, μακρὰν ἀπὸ κάθε ἐπίγειον ἡδο-
νὴν, ὅπου ἦθελαν σοῦ προσφέρει ὁ κόσμος,
ἢ τὰ κτίσματα. Κρίπτε δὲ καὶ τὸ πάθος
σον τοῦτο ἀπὸ κάθε πρόσωπον, καὶ φα-
νέρονέ το μόνον εἰς τὸν πνευματικόν σου
πατέρα· ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὸν νὰ τὸ φανε-
ρώνης, ὅχι διὰ νὰ ἐλαφρωθῆς ἀπὸ τὸ βά-
σανον, ἀλλὰ διὰ νὰ σοῦ ἐρμηνεύσῃ τὸν
τρόπον νὰ τὸ ὑποφέρῃς, καθὼς εἶναι
ἀρεστὸν εἰς τὸν Θεόν.

II.II., κεφ. 59, φ. 109^v.

Καὶ ἀνίσως καμίαν φορὰν ἢ ξηρασία ἦθε-
λεν εἶσται συνοδευμένη ἀπὸ τόσας καὶ
οὔτω πικρὰς σκοτεινάδας τοῦ νοῦ ὅπου
ἐσὺ νὰ μὴν ἠξέυρης οὔτε ποῦ νὰ στραφῆς
οὔτε ποῖον μέρος νὰ λάβῃς, μεῖ ὅλον τοῦτο
μὴν φοβηθῆς ἀλλὰ στέκον μόνῃ καὶ στε-
ρεὰ εἰς τὸν σ(α)ρὸν μακρὰν ἀπὸ κάθε
ἐπίγειον ἡδονὴν ὅπου ὁ κόσμος ἢ τὰ κτί-
σματα ἐθέλασι σοῦ προσφέρει. Κρίπτε τὸ
πάθος σου εἰς κάθε πρόσωπον καὶ μόνον
φανέρονέ το εἰς τὸν πν(ευμα)τικόν σου
π(ατέ)ρα εἰς τὸν ὅποιον θέλεις τὸ φανερώ-
ναι ὅχι διὰ ἐλάφρωσιν βασάνου ἀλλὰ διὰ
νὰ σοῦ ἐρμηνεύσῃ τὸν τρόπον νὰ τὸ
ὑποφέρῃς καθὼς εἶναι ἀρεστὸν εἰς τὸν
Θεόν.

C.S., LIX, σ. 190-91: E se l'aridità tal'ora fosse accompagnata da tante, e così folte tenebre di mente, che tu non sappia, nè dove volgerti, nè che partito prendere; non però ti sbigottire; ma stà solitaria, e salda in croce, lontana da ogni diletto terreno ancora, che dal mondo, o dalle creature ti fosse offerto.

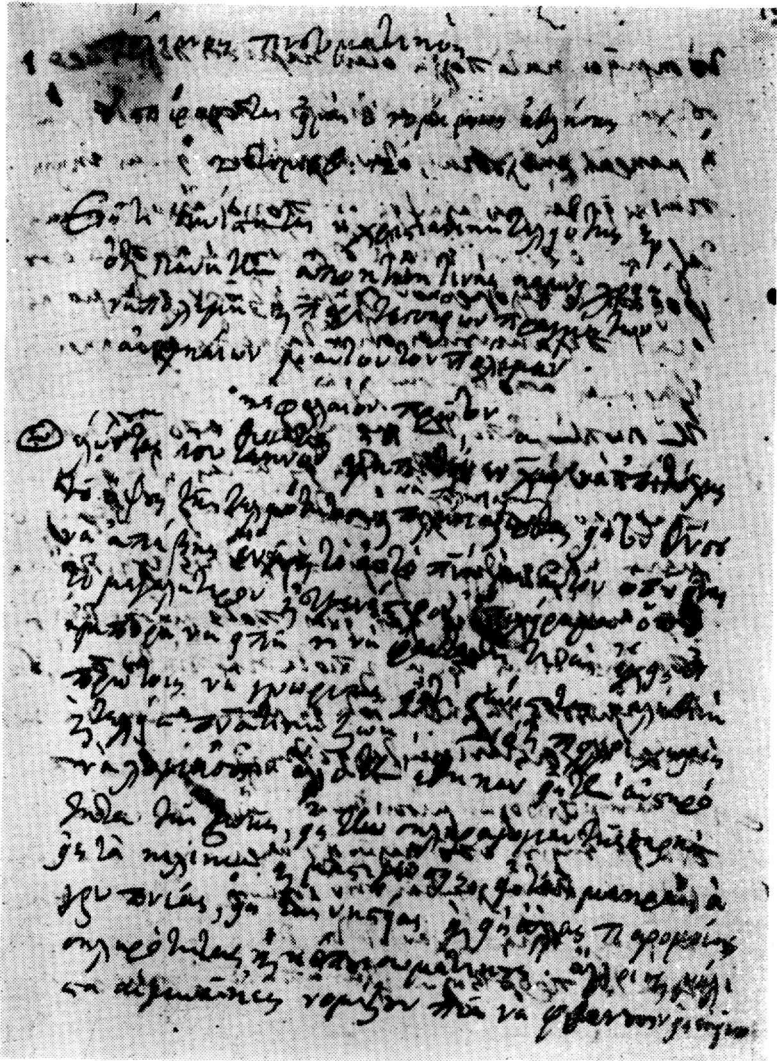
Occulta la tua passione a qualunque persona, eccetto che al tuo Padre spirituale: al quale la scoprirai, non per alleggerimento di pena: ma per tuo ammaestramento del modo di sopportarla, secondo il piacimento di Dio.

A.II., Μέρος Β', κεφ. Κ', σ. 292.

Αὐταὶ δὲ αἱ πράξεις, ἃς ἦναι πάντοτε,
χωρὶς βίαν καὶ δυναστείαν τῆς καρδίας
σου, διὰ νὰ μὴ σε ἀδυνατίσων διὰ μέσου

II.II., Μέρος Β' (= Ὁδὸς τοῦ Πα-
ραδείσου), κεφ. 7, φ. 123.

Καὶ αὐταὶ αἱ πράξεις ἃς εἶναι πάντοτε
χωρὶς βίαν καὶ δυναστείαν τῆς καρδίας
σου διὰ νὰ μὴν ἔχουσι διὰ μέσου αὐτῶν

Πατριμικό χφ. 561, φ. 15. Ἡ ἀρχὴ τοῦ Πολέμου Πνευματικοῦ.

τῶν γυμνασμάτων, τῶν ἀδιακρίτων καὶ ἐνοχλητικῶν· καὶ ἴσως νὰ σὲ σκληρόνουν, καὶ νὰ σὲ κάμουν ἀπρόσδεκτον, καὶ μὴ χωρητικόν. Λάβε εἰς τοῦτο καὶ τὴν συμβουλὴν τῶν ἐμπείρων, καὶ γύρευσαι νὰ συνειθίξῃς πάντοτε νὰ διατρέιβῃς μὲ ἐπιθυμίαν εἰς τὴν θεωρίαν τῆς ἀγαθότητος τοῦ Θεοῦ, ἀπὸ τὴν ἀρχὴν, ἕως τέλους, καὶ εἰς τὴν θεωρίαν τῶν διηγετικῶν καὶ ἐρασμίων εὐεργεσιῶν του· καὶ δέχου μὲ ταπεινώσιν τὰ κατασταλάγματα, καὶ γλυκάδας, ὅπου θέλουν κατεβοῦν εἰς τὴν ψυχὴν σου ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀνέκφραστον του ἀγαθότητα.

τῶν γυμνασμάτων τῶν ἀδιακρίτων καὶ ἐνοχλητικῶν νὰ σὲ ἀδυνατήσουσι καὶ ἴσως νὰ σὲ σκληρόνουν καὶ νὰ σὲ κάμουν ἀπρόσδεκτον καὶ μὴ χωρητικόν. Λάβε τὴν συμβουλὴν ἐκείνων ὅπου εἶναι ἐμπειροὶ καὶ γύρευσαι νὰ συνειθίξῃς πάντοτε μὲ τὴν ἐπιθυμίαν καὶ ὅταν ἠμπορεῖς μὲ τὸ ἔργον νὰ προσέχῃς εἰς τὴν θεωρίαν τῆς θείας ἀγαθότητος καὶ τῶν διηγετικῶν καὶ ἐρασμίων εὐεργεσιῶν καὶ δέχου μὲ ταπεινώσιν τὰ κατασταλάγματα ὅπου ἀπὸ τὴν ἀνέκφραστον αὐτοῦ χρησιμότητα εἰς τὴν ψυχὴν σου θέλουσι κατέβῃ.

S.P., VII, σ. 65: e questi atti siano sempre senza forza e violenza del tuo cuore; acciò non abbiano mediante questi esercizi indiscreti, ed importuni, ad infiacchirti: e forse a indurarti, rendendoti incapace. Piglia il consiglio di quelli, che sono esperti, e cerca d'avezzarti sempre col desiderario, e quanto potrai con l'opera, ad attendere alla contemplazione della bontà divina, e de' suoi continui, ed amorosi benefici, e ricevi con umiltà i distillamenti, che dalla sua inestimabile bontà nell'anima tua discenderanno.

Μολονότι τὸ ὑπόστρωμα τῆς ἔκδοσης τοῦ Α.Π. ἔχει, νομίζω, ἀποκαλυφθεῖ σὲ βαθμὸ πού νὰ εἶναι περιττὸ νὰ ἐπικαλεστεῖ κανεὶς νέες ἀποδείξεις, μερικὰ πρόσθετα στοιχεῖα, πάλι ἀπὸ τὴ γλωσσικὴ περιοχὴ, ἔρχονται νὰ διαλύσουν καὶ τὴν παραμικρὴ ὑπόψια μήπως τυχὸν βρισκόμαστε ἐδῶ μπροστὰ σὲ μιὰ περίπτωση καθαρῆς συμπτωματικῆς ὁμοιότητος (δύο μεταφραστὲς τοῦ ἴδιου αἰῶνα, πού ἀπέχουν ὅμως χρονικὰ καὶ γεωγραφικὰ μεταξὺ τους, τυχαίνει νὰ ἐνεργοποιοῦν, ἀποδίδοντας στὰ ἑλληνικὰ τὸ ἴδιο ξενόγλωσσο κείμενο, ταυτόσημους ἐκφραστικούς τρόπους). Πρόκειται γιὰ τὴν παράλληλη παρουσία στὰ ἀντίστοιχα σημεῖα τῶν μεταφράσεων, χειρόγραφης καὶ ἔντυπης, ὀρισμένων λόγιων ἢ διαλεκτικῶν σχηματισμῶν πού δὲν ἦταν προῖον κοινῆς γλωσσικῆς συνήθειας καὶ χρήσης καὶ πού ἐπιβίωσαν στὴν ἐπεξεργασμένη γραφὴ τοῦ Νικόδημου παρὰ τὴν ἀντίσταση ἐνίοτε τοῦ ἴδιου. Μιὰ πρόχειρη μάλιστα ἔρευνα ἐντόπισε αὐτὲς καὶ ἄλλες παρόμοιες ἰδιοτυπίες καὶ στίς γνωστὲς μεταφράσεις τοῦ Ρωμανίτη, τὸν Πνευματικὸ διδασκόμενον καὶ τὸν Μετανοοῦντα διδασκόμενον (1742), καθὼς καί, τὸ σπουδαιότερο, στὰ *Γυμνάσματα Πνευματικά*, μιὰ μετάφραση ἣ ὁποία εἰκάζεται ὅτι ἀνῆκε ἐπίσης στὸν «καγκελάριον» τῆς Πάτμου. Τὰ γλωσσικὰ

ευρήματα ενισχύουν ακόμη περισσότερο αυτό το ένδεχομένο. Νά σταχυολογήσουμε τὰ κυριότερα (ἢ λημματογράφηση γίνεται ἀλφαβητικά κατὰ λεξικογραφικὸ τρόπο):

ἀναδευτέρωσις (= ἐπανάληψη), *Π.Π.*, φ. 57^v, *Α.Π.*, σ. 100. Στὰ *Π.Δ.*, σ. 126, 224 καὶ *Μ.Δ.*, σ. 156, 160 ἀπαντᾷ καὶ τὸ ρ. ἀναδευτερώω, ἐνῶ στὰ *Γ.Π.*, σ. 172, 564 καὶ *Μ.Δ.*, σ. 35, 125, 146, ὅπως καὶ στὸ χφ. τοῦ *Π.Π.*, φ. 100, γίνεται χρήση καὶ τοῦ παράλληλου ρηματικῶ ἀναδιπλώνω (= διπλασιάζω).

αὐταρχοῦμαι (= ἀρκοῦμαι, μένω ἱκανοποιημένος), *Π.Π.*, φ. 101, *Α.Π.*, σ. 237. *Πβ. Μ.Δ.*, σ. 17, 75, 127, 208, *Π.Δ.*, σ. 41.

δοκόφρων (= ἰσχυρογνώμων), *Π.Π.*, φ. 130, *Α.Π.*, σ. 307.

ἐντηροῦμαι (= ντρέπομαι, φοβοῦμαι), *Π.Π.*, φ. 44^v, *Α.Π.*, σ. 70. Στὰ *Γ.Π.*, σ. 346, 399, *Μ.Δ.*, σ. 147 καὶ στὸ χφ. τοῦ *Π.Π.*, φφ. 41^v, 47^v ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ρῆμα ἀπαντᾷ καὶ τὸ οὐσιαστικὸ ἐντήρησις. Στὸν *Α.Π.*, σ. 60, 75, τὸ τελευταῖο ἔχει ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὸν Νικόδημο μὲ τὸ λόγιον συστολή. Οἱ λέξεις ὑποδηλώνουν προέλευση ἀπὸ τὸ κρητικὸ ἰδιῶμα, οἰκεῖο στὸν Ρωμανίτη.⁴⁷

ἐκκολόκλιτος (= ἐπιρρεπής), *Π.Π.*, φ. 84, *Α.Π.*, σ. 188. *Πβ. Μ.Δ.*, σ. 163.

κεφαλιακός (= κεφαλαιώδης, βασικός), *Π.Π.*, φ. 83, *Α.Π.*, σ. 185.

περικράτησις (= στερέωση, στήριγμα), *Π.Π.*, φ. 65^v, *Α.Π.*, σ. 144. Ἀντίθετα στὴ σ. 20 τοῦ *Α.Π.* στὴ θέση τῆς λέξης χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τὸν Νικόδημο ἡ κοινότερη ἀκούμβισμα καὶ στὴ σ. 215 ἀντὶ τῆς διατύπωσης «οὔτε ἔχοντας ἄλλην περικράτησιν» ἡ περίφραση «μὲ τὸ νὰ μὴν ἐκρατεῖτο ἀπὸ ἄλλο». Παρόμοια στὴ σ. 93 τὸ συγγενικὸ ρ. περικρατῶ τοῦ χειρογράφου (φ. 126) ἀποδόθηκε μὲ τὸ ρ. μένω. Οὐσιαστικὸ καὶ ρῆμα ἀπαντοῦν καὶ στὰ *Γ.Π.*, σ. 326, 610, 650, 651, 653, *Π.Δ.*, σ. 91, 107, 177, *Μ.Δ.*, σ. 53, 55, 155. Ἡ προέλευση τῶν λέξεων ἀπὸ τὰ πατερικὰ κείμενα.⁴⁸

στεροκαρδία (= δυνατὴ καρδιά), *Π.Π.*, φφ. 111^v, 116, *Α.Π.*, σ. 262, 277.

συναρέσκομαι (= ἀρέσκομαι), *Π.Π.* φφ. 57, 58, 83^v, *Α.Π.*, σ. 100, 125, 187. Στὸν *Α.Π.*, μὲ ἐξαιρέση τίς τρεῖς ἀναφερόμενες περιπτώσεις, ὅλες τίς ἄλλες φορές τὸ συναρέσκομαι ἢ τὸ οὐσ. συναρέσκεια τοῦ χειρογράφου ἔχουν ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὸν Νικόδημο μὲ συνώνυμες ρηματικὲς καὶ ὀνοματικὲς ἐκφράσεις: ἀρέσκομαι, θέλω, εὐαρεστοῦμαι, ἀρέσκεια, θέλησις κτλ. *Πβ. Μ.Δ.*, σ. 66, 67, 223.

ταχυδρομία (= βιασύνη), *Π.Π.*, φ. 71^v, *Α.Π.*, σ. 159. *Πβ. Π.Δ.*, σ. 124, ὅπου ρῆμα ταχυδρομῶ.

ψῆφος, τὸ (= ὑπολογισμός, ὑπόληψη), *Π.Π.* φ. 108^v, 130^v, *Α.Π.*, σ. 256, 308. Ἀντίθετα στὴ σ. 156 τοῦ *Α.Π.* ἡ λέξη ἔχει ἀντικατασταθεῖ μὲ τὴν ἀντίστοιχη λογαριασμός, ἐνῶ στὴ σ. 301 προστέθηκε ἀπὸ τὸν Νικόδημο ἡ φράση ἀκάποιαν ὑπόληψιν καὶ ψῆφος» χωρὶς νὰ ὑπάρχει στὸ χειρόγραφο (καὶ φυσικὰ στὸ πρωτότυπο). Τὸ ρ. ψηφῶ-ψηφᾶμαι ἀπαντᾷ ἐπίσης σὲ εὐρύτερη χρήση.

47. Ἐμμανουὴλ Κριαρᾶς, *Λεξικὸ τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς δημόδους γραμματείας 1100-1669*, τ. *Σ'* Θεσσαλονίκη 1978, σ. 74.

48. G. W. H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Ὁξφόρδη 1961, σ. 1067.

5. Ὁ «Πόλεμος Πνευματικός», τὰ «Γυμνάσματα Πνευματικά» καὶ ἄλλα χειρόγραφα τῆς Πάτμου στὰ χέρια τοῦ Νικोधήμου Ἀγιορείτη. Ὁ πιθανὸς δρόμος κοινοποίησής τους

Τὸ χφ. 561 τοῦ Π.Π. καὶ ὑποθετικὰ ἐκεῖνο τῶν Γ.Π. δὲν ἦταν τὰ μοναδικὰ πατριακὰ χειρόγραφα ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Νικόδημος στὸ συγγραφικὸ του ἔργο. Ἀφήνοντας κατὰ μέρος τὶς περιπτώσεις τῶν κειμένων («Τύποι καὶ χαρακτῆρες ἐπιστολῶν ἑλληνικῶν τεσσαράκοντα») τοῦ Λιβάνιου καὶ «Περὶ τῆς πρώτης τοῦ Θεοῦ Λατρείας ἢ Νόμος Εὐαγγελικὸς» τοῦ Γεννάδιου Σχολάριου ποὺ δημοσιεύτηκαν στὸν *Κῆπο Χαρίτων* (1819) ἄγνωστο ἀν ἀπὸ ἄθωνικὰ ἢ ἄλλα χειρόγραφα, ὅπως π.χ. τὰ ὑπ' ἀρ. 407 καὶ 390 ἀντίστοιχα τῆς Πατριακῆς Βιβλιοθήκης,⁴⁹ σήμερα μποροῦμε νὰ ὑποδείξουμε μὲ βεβαιότητα καὶ ἓνα τρίτο προερχόμενο ἀπὸ τὴν Πάτμο ποὺ πέρασε ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ Νικोधήμου σύμφωνα μὲ ἔμμεσες ἀλλ' ἀγνωρίζιμες μαρτυρίες τοῦ ἴδιου τοῦ ἔργου του. Συμπτωματικὰ (;) πρόκειται γιὰ μιὰν ἀκόμη ἀπὸ τὶς μεταφράσεις τοῦ Ρωμανίτη, τὴν Ἑθικὴ Φιλοσοφία, τὸν χαρτῶο δηλαδὴ κώδικα 296. Σύγγραμμα, καθὼς ἔχουμε πεῖ, ἰταλοῦ συγγραφέα τοῦ 17ου αἰώνα, συγκροτημένο στὸ σχῆμα τῆς ἀριστοτελικῆς ἠθικῆς, διαβάστηκε ἀπὸ τὸν Νικόδημο καὶ τὸ ὕλικό ποὺ ὁ φιλοπερίεργος ἐκεῖνος ἀναγνώστης ἀποθησαύρισε ἀπὸ αὐτὸ γνωρίζουμε τώρα πιά ὅτι τὸ ἀξιοποίησε σ' ἓνα τουλάχιστο καὶ μάλιστα ἀπὸ τὰ θεωρούμενα πρωτότυπα βιβλία του, στὸ *Ἐγχειρίδιον Συμβουλευτικόν, περὶ Φυλακῆς τῶν πέντε Αἰσθήσεων* (1801). Οἱ σχετικὲς ἀναφορὲς στὸ χειρόγραφο τῆς Πάτμου γίνονται ἀόριστα καὶ συγκαλυμμένα: «ὡς εἶπεν ἓνας Ἑθικός», «ἓνας νεώτερος Ἑθικός», «ἓνας νεώτερος Ἑθικός φιλοσοφεῖ περὶ τῆς καρδίας καὶ λέγει τὰ ἀξιάγαστα ταῦτα [...] ἐν ἀνεκδότοις σωζόμενα», «ἀνέγνων εἰς μιὰν χειρόγραφον Ἑθικὴν»,⁵⁰ ἐνῶ τὰ ἀντλημένα ἀπὸ ἐκεῖ παραθέματα, ὅταν μά-

49. Ὁ Ἰω. Σακκελιῶν, ὁ.π., σ. 181 καὶ 176, γνωρίζει καὶ σημειώνει τὴν ἔκδοση τῶν κειμένων στὸν *Κῆπο Χαρίτων* (σ. 250-272, 223-249 ἀντίστοιχα) χωρὶς ἄλλα σχόλια. Ὁ ἴδιος ὁ Νικόδημος ἀναφέρει ἀπλῶς ὅτι βρῆκε τὰ κείμενα σὲ παλαιὰ χειρόγραφα, ὁ.π., σ. θ'.

50. *Ἐγχειρίδιον Συμβουλευτικόν*, σ. 83 σημ., 107, 111 σημ., 152, 147. Οἱ ἀντιστοιχίες μὲ τὸ περιεχόμενο τῆς Ἑθικῆς Φιλοσοφίας, ὅσες μπόρεσα σὲ μιὰ πρώτη ἀνάγνωση νὰ διαπιστώσω, βρίσκονται στὶς σ. 2-3, 792, 820 τοῦ πατριακοῦ κώδικα. Στὰ πλαίσια τῆς ἐξακριβώσεως τῶν πηγῶν τοῦ ὅλου συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ Νικोधήμου—καὶ ὄχι μόνο τοῦ *Ἐγχειριδίου*—τὸ χφ. 296 πρέπει νὰ προσελκύσει ἰδιαίτερα τὴν προσοχὴ τῆς ἔρευνας. Γιὰ τὶς ἀρχαῖες πηγές τοῦ *Ἐγχειριδίου*, βλ. Ἀλεξάνδρα Σακελλαρίδου-Σωτηροῦδη, «Ἡ ἀρχαιογνωσία τοῦ ἁγίου Νικοδήμου στὸ “Συμβουλευτικὸν Ἐγχειρίδιον”», *Ι, Ε.Ε.Φ.Σ.Θ., Τμῆμα Φιλολογίας*, 1 (1991) 227-245 καὶ 2 (1992) 234-247.

... *Handwritten text in a cursive script, likely a historical document or letter. The text is dense and fills most of the page.*

Πατριμακό γφ. 561, φφ. 18ν-19. Στά περιθώρια σημειώσεις αναγνώστη.

λιστα μεταφέρονται αὐτούσια, ἔχουν ὑποστρεῖ τῇ συνήθη γλωσσικῇ ἐπεξεργασίᾳ. Καταχωρίζεται ἐδῶ ἓνα μικρὸ δεῖγμα τῶν ἐρασιμαμάτων ἀπὸ τῆς μεταφράσεως τοῦ Ρωμικνίτη, ἡ ἀρχὴ τῆς περικοπῆς «περὶ τῆς καρδίας».⁵¹

Ἐγγχειρίδιον Συμβουλευτικόν, σ. 153. Ἡθικὴ Φιλοσοφία, χφ. 296, σ. 792.

Ἡ καρδία, ὡς πρωτότοκος τῶν μελῶν, καὶ ρίζα τῆς ζωῆς, εἶναι ἀκόμι καὶ ὄργανον τῆς ὀρέξεως, καὶ ἐρμηρεὺς τῶν παθῶν, καὶ τῶν διαθέσεων, μετὰ τὰς θαναμαστὰς αὐτῆς κινήσεις. Ἐλαβεν ὁ Ὁκεανὸς ἀπὸ τὴν φύσιν ἓνα ἴδιον μέτριον ρεῦμα, καλούμενον ῥοῆ καὶ παλιρροία, διὰ τὸ ἀναπαύεται, μετὰ τὴν κίνησιν του περιφερόμενος, ὡσαν παῖδιον εἰς τὴν κοιτίδα ἄλλ' ἐὰν κινήθῃ ἀπὸ τὸ ἐμφύσημα τοῦ ψυχροῦ βορέου, ἢ τοῦ θερμοῦ νότου, μὴ χωρῶντας πλέον εἰς τὸν ἑαυτὸν του, τότε ἔρχεται, τότε φεύγει· τότε ὑψώνεται εἰς τὸν οὐρανόν, τότε καταβαίνει εἰς τὴν ἄβυσσον· ἢ αὐτὴ πρόνοια ἔδωσεν εἰς τὴν καρδίαν μίαν παντοτινὴν καὶ φυσικὴν κίνησιν ἀρμόδιον εἰς τὴν κράσιν τοῦ ἀνθρώπου, ἢ ὅποια ἐκτείνεται καὶ συστέλλεται μετὰ ἀναριθμητὰ μέτρα διὰ τὸ ἐναλλάττει τὴν ἀναπνοὴν, καὶ τὸ διαχέει τὰ ζωτικὰ πνεύματα εἰς ὅλον τὸ σῶμα. Ἄλλ' ἐὰν μετὰ ταῦτα αὐτὴ ταραχθῇ ἀπὸ τοὺς ἀνέμους τῶν παθῶν, τὸ μετὰ παράδοξον ἐκτασιν ἢ συστολὴν, μεταβάλλουσα τὴν ἀναλογίαν τῆς φυσικῆς κινήσεως, ἀλλοιοῖ τὰς αἰσθήσεις· καὶ τόσαι εἶναι αἱ μεταβολαὶ τῆς καρδίας, ὅσαι τῶν παθῶν[...].

Ἡ καρδία λοιπὸν πρωτότοκος τῶν μελῶν καὶ ρίζα τῆς ζωῆς, ἀκόμι εἶναι τὸ ὄργανον τῆς ὀρέξεως καὶ ὁ ἐρμηρεὺς τῶν παθῶν καὶ τῶν διαθέσεων, μετὰ τὰς θαναμαστὰς αὐτῆς κινήσεις. Ἐλαβεν ὁ Ὁκεανὸς ἀπὸ τὴν φύσιν ἓνα ἴδιον καὶ μέτριον ρεῦμα καλούμενον ῥοῆ καὶ ἀναρροή, ἵνα περιφερόμενος ὡς παῖδιον εἰς τὴν κοιτίδα ἀναπαύεται εἰς τὴν κίνησιν του· ἀλλ' ἐὰν ἀπὸ τὸ ἐμφύσημα τοῦ ψυχροῦ βορέου ἢ τοῦ θερμοῦ νότου κινήθῃ μὴ χωρὸν πλέον εἰς ἑαυτὸ τότε ἔρχεται, τότε φεύγει, τότε ὑψώνεται εἰς τὸν οὐρανόν, τότε καταβαίνει εἰς τὴν ἄβυσσον· ἢ αὐτὴ πρόνοια ἔδωσεν εἰς τὴν καρδίαν μίαν παντοτινὴν καὶ φυσικὴν κίνησιν ἀρμόδιον εἰς τὴν κράσιν τοῦ ἀνθρώπου ἢ ὅποια ἐκτείνεται καὶ συστέλλεται μετὰ ἀναριθμητὰ μέτρα διὰ τὸ ἐναλλάττει τὴν ἀναπνοὴν καὶ τὸ μεταδίδει* τὰ ζωτικὰ πνεύματα εἰς ὅλον τὸ σῶμα, ἀλλ' ἐὰν αὐτὴ ὑστερον ταραχθῇ ἀπὸ τοὺς ἀνέμους τῶν παθῶν, τότε παραδόξως ἐκτεινομένη, ἢ συστολλομένη, ἀλλοιώνουσα τὴν ἀναλογίαν τῆς φυσικῆς κινήσεως ἀλλοιοῖ τὰς αἰσθήσεις, καὶ τόσαι εἰσὶν αἱ μεταβολαὶ τῆς καρδίας, ὅσαι τῶν παθῶν[...].

* πρώτη γραφὴ: μεταχέη.

Ἄραγε πῶς καὶ πότε κοινοποιήθησαν στὸν Νικόδημο τὰ πατριμικὰ χειρόγραφα, ἀφοῦ, ἀπ' ὅσο εἶναι γνωστὸ, ὁ ἴδιος δὲν ἐπισκέφθηκε ποτὲ τὴν Πάτμο;⁵² Χωρὶς τὸ ἀποκλειεῖται τὸ ἐνδεχόμενον τὸ ἐπιχείρησε ἓνα τέτοιο

51. Μετέγραψα τὸ κείμενον ἀπὸ τὸ msf τῆς συλλογῆς τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, βλ. Ἀρχεῖο μικροταινιῶν, σ. 40.

52. Μετὰ βᾶσιν τίς πληροφορίας τῆς βιογραφίας τοῦ Νικόδημου ἢ Πάτμος δὲν ἀναφέρεται ὡς τόπος τῶν μετακινήσεών του στὸ διάστημα ἀπὸ τὴν ἀναχώρησίν του γιὰ σπουδὲς ἀπὸ τῆς Νάξου ὡς τῆς μόνιμης ἐγκαταβίωσίν του στὸ Ἅγιον Ὄρος (Σμῆρνη, Ὑδρα, Ἅγιον Ὄρος, Μολδαβία, Σκυροπούλα).

ταξίδι, ιστορικά ώστόσο αμάρτυρο (στη διάρκεια π.χ. τῶν σπουδῶν του στη Σμύρνη ἀνάμεσα στὰ χρόνια 1765-1770 θὰ μπορούσε ἀσφαλῶς νὰ εἶχε πραγματοποιήσει ἐπισκέψεις στὸ κοντινὸ φημισμένο κέντρο παιδείας ποῦ ἦταν ἡ Πάτμος), τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι αὐτὰ ἔφτασαν στὰ χέρια του, πάντως μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ρωμανίτη (c. 1760), μέσω κάποιου τρίτου ποῦ εἶχε πρόσβαση στὴ μοναστηριακὴ βιβλιοθήκη καὶ ποῦ πρέπει νὰ συνεργαζόταν μαζί του ἐνημερωμένος γιὰ τὸν ἐκδοτικὸ του σχεδιασμὸ στὴν πραγμάτωση τοῦ ὁποῖου θέλησε νὰ συνεργήσει. Οἱ προϋποθέσεις αὐτὲς συγκεντρώνονταν στὸ πρόσωπο τοῦ στενοῦ φίλου καὶ συνεργάτη τοῦ Νικόδημου, ἡγετικῆς μορφῆς τοῦ κινήματος τῶν κολλυβάδων, τοῦ μητροπολίτη πρώην Κορίνθου Μακάριου Νοταῶ. Ἐσυχάζοντας γιὰ μεγάλα χρονικά διαστήματα στὴν Πάτμο μέσα στὴ δεκαετία τοῦ 1780 καὶ στὶς ἀρχὲς τῆς ἐπόμενης, ἐξαρχικὸς ἐπιτηρητῆς στὴ διοίκηση τῆς Μονῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου σὲ μιὰ παραγμένη γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἐποχῆς (1793), καταλογογράφος τῶν χειρογράφων καὶ ἐντύπων τῆς βιβλιοθήκης τῆς (c.1793) καὶ γραφέας πατριαρχικῶν κωδίκων,⁵³ ὁ Μακάριος θὰ ἐπωφελήθηκε ἀπὸ τὴν παραμονὴ του ἐκεῖ γιὰ νὰ ἀναζητήσει καὶ νὰ ἐντοπίσει ἀνέκδοτο ὑλικὸ κατάλληλο νὰ ἀξιοποιηθεῖ στὴ συλλογικὴ προσπάθεια ποῦ εἶχε ἀρχίσει μὲ τὸν Νικόδημο καὶ ἄλλους λόγιους μοναχοὺς γιὰ ἐκδοσὴ ἔργων τῆς πατερικῆς καὶ ἀσκητικῆς θεολογίας—εἶχαν ἤδη συνεκδώσει τοὺς τόμους τῆς *Φιλοκαλίας* (1782), τοῦ *Εὐεργετινοῦ* (1783) καὶ τοῦ *Ἐγχειριδίου* γιὰ τὴ συνεχῆ θεία μετάληψη (1783). Οἱ χειρόγραφες μεταφράσεις τοῦ Ρωμανίτη, ἰδίως τὰ *Γ.Π.* καὶ ὁ *Π.Π.*, ἀν καὶ συγγραφὲς δυτικῶν θεολόγων, εἰσήγαγαν μὲ συστηματικὸ τρόπο τοὺς πιστοὺς—καὶ ὄχι μόνο τοὺς ἐκκλησιαστικούς, ὅπως συνέβαινε μὲ τὰ προηγούμενα ἔργα—στὸ δρόμο τῆς πνευματικῆς ἀσκήσεως ὡς μέσου γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς ἡθικῆς τελειότητας καὶ τῆς ἔνωσης μὲ τὸν Θεό, καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ θὰ θεωρήθηκαν ἀπὸ τὸν ἀσκητὴ ἱεράρχη ἀναγνώσματα ἀξία νὰ δοῦν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας μὲ τὶς ἀναγκαῖες φυσικὰ προσαρμογὲς στὶς προσδοκίαις τοῦ ὀρθόδοξου ἀναγνώστη. Δὲν γνωρίζουμε ἀν φεύγοντας ἀπὸ τὴν Πάτμο πῆρε μαζί του τὰ πρωτότυπα χειρόγραφα ἢ ἀντίγραφα τοὺς φιλοτεχνημένα ἴσως ἀπὸ τὸν ἴδιο καὶ ἄλλους μοναχοὺς τῆς Μονῆς (θυμίζω ξανά τὶς ἀναγνωστικὲς ὁδηγίες

53. Γιὰ τὸ χρόνο παραμονῆς τοῦ Μακάριου στὴν Πάτμο καὶ τὶς ἀσχολίες του στὴ Μονὴ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου βλ. Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Οἱ σωζόμενοι κατάλογοι», *δ.π.*, σ. 319, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Γιὰ τὴν ἐν γένει παρουσία του ὡς ἡσυχαστῆ στὸ νησί τῆς Ἀποκαλύψεως, βλ. Ἀνθούσα Μοναχὴ, *Ἐρημίται τῆς Πάτμου καὶ ἐρημητήρια (1088-1988)*, Ἀθήνα 1988, ἐκδ. Ι. Κ. Μονῆς «Εὐαγγελισμὸς Μητρὸς ἡγαπημένου», σ. 71-80.

πού ἀπαντοῦν στὰ περιθώρια τοῦ *Π.Π.*). Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι οἱ δύο ἄνδρες συναντήθηκαν στὸ Ἅγιον Ὄρος γιὰ δεύτερη φορὰ τὸ 1784 καὶ τότε ἀκριβῶς ὑποθέτω ὅτι θὰ παρέδωσε στὸν Νικόδημο τὴ συγκομιδὴ τῶν πατμιακῶν κειμένων.⁵⁴ Τὰ δύο ἀπὸ αὐτά, ὅπως εἶδαμε, ἀπαριθμοῦνται ἀκόμη στοὺς καταλόγους τῆς Πατμιακῆς Βιβλιοθήκης, ἐνῶ τὸ τρίτο, τὰ *Γ.Π.*, ἐμφανίζεται μόνον στοὺς παλαιότερους, τοῦ 1769 καὶ σ' ἐκείνον τοῦ Μακάριου Νοταρᾶ, ἀλλ' ἔκτοτε τὰ ἕγχη του ἔχουν χαθεῖ.

Μὲ τὴν παρουσίαση τῶν νέων δεδομένων γύρω ἀπὸ τὴ μετάφραση καὶ δημοσίευση τοῦ Ἄορατου Πολέμου καὶ τῶν *Γυμνασμάτων Πνευματικῶν* ἡ σχηματισμένη ὡς τώρα εἰκόνα γιὰ τὴ σχέση τοῦ Νικόδημου Ἀγιορείτη μὲ τὰ κείμενα τῶν Scupoli καὶ Pinamonti, καί, πέρα ἀπ' αὐτό, γιὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ καθολικισμοῦ στὸ ἔργο του, ἔρχεται ν' ἀλλάξει ριζικά. Εἶναι φανερό ὅτι ἡ σχέση αὐτὴ ὑπῆρξε τελικὰ ἔμμεση. Ἄν ἰσχύει ἡ ὑπόθεση γιὰ τὴ διαδικασία τῆς γνωριμίας του μὲ τὶς δύο συγγραφές (ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ πρόσωπο πού διαμεσολάβησε γιὰ νὰ τὶς γνωρίσει), ὁ ἴδιος ἔπαιξε ἀπλῶς τὸ ρόλο τοῦ ἀποδέκτη καὶ τοῦ ἐκδοτικοῦ διεκπεραιωτῆ. Δὲν ἐπρόκειτο ἐδῶ γιὰ «φιλολογικὴ καὶ πνευματικὴ πειρατεία» ἔργων τῆς ρωμαιοκαθολικῆς

54. Ἡ πρώτη συνάντησή τους στὸ Ὄρος χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ 1777 (εἶχαν ἤδη γνωριστεῖ νωρίτερα στὴν Ἰδρα), ὅταν τοῦ παρέδωσε τὰ χειρόγραφα τῆς *Φιλοκαλίας* καὶ τοῦ *Ἐδεργεντινοῦ* γιὰ νὰ ἐπιμεληθεῖ τὴν ἐκδόσή τους. Γιὰ τὴ συνάντηση τοῦ 1784 καὶ τὸ τί ἐπακολούθησε εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ περιγραφή τοῦ βιογράφου του ἱερομόναχου Εὐθύμου: «Εἰς τοὺς 1784 ἦλθε τὸ δεύτερον [Μπιλάλης: ὕστερον] ὁ Ἅγιος Κορίνθου, καὶ πάλιν ἐδιόρθωσε καὶ ἐκαλλώπισε τὸ βιβλίον τοῦ ἁγίου Συμεῶν τοῦ νέου θεολόγου, ἐσύνθεσε καὶ τὸ πρῶτον ἐξομολογητᾶριον, ἐσύναξε καὶ ἐκαλλώπισε καὶ κατὰ μέρος ἐμελούρησε τὸ ἱερὸν Θεοδοκᾶριον. Ὅμοίως ἐκαλλώπισε τὸ βιβλίον τοῦ ἀοράτου πολέμου ἢ μᾶλλον εἰπεῖν ἐσύνθεσε καὶ ἐκεφαλοποίησεν. Ὅμοίως ἐκαλλώπισε καὶ τὰ [Μπιλάλης: τὸ] τῶν νεομαρτύρων καὶ τὰ Πνευματικὰ Γυμνάσματα», ἐκδ. Σπυρίδωνος Λαυριώτου, *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 5 (1921), 210-11 καὶ Ὁ πρωτότυπος βίος τοῦ ἁγίου Νικόδημου τοῦ Ἀγιορείτου (1749-1809), ἐπιμ. Νικόδημου (Μπιλάλης), ἐκδ. 8η, Ἀθήνα 1990, σ. 10-11. Σχηματίζει κανεὶς τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ συγγραφικὴ δραστηριότητα τοῦ Νικόδημου δὲν ἦταν ἄσχετη μὲ τὴν ἀφίξη τοῦ ἐξόριστου ἱεράρχη στὸν Ἄθω. Ὅτι τὰ χειρόγραφα τῆς Πάτμου ἔφτασαν στὰ χέρια του πάντως μετὰ τὸ 1782 πιστοποιεῖται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἀναφορὰς στὸ χειρόγραφο τῆς Ἡθικῆς Φιλοσοφίας πού ἀπαντοῦν στὸ *Ἐγχειρίδιον Συμβουλευτικόν*, ἐντάχθηκαν στὸ κείμενο σὲ χρόνον μεταγενέστερο τοῦ 1782, τοῦ ἔτους δηλαδὴ τῆς πρώτης συγγραφῆς του στὴ Σκυροπούλα. Ὅπως μαρτυρεῖ ὁ ἴδιος, ὁ.π., σ. 12, κατὰ τὴ σύλληψη καὶ σύνταξη τοῦ βιβλίου ἦταν στερημένος ἀπὸ κάθε εἶδος βοήθημα, ἐνῶ εἶναι βεβαιωμένο ὅτι τὸ ἐπεξεργάστηκε πολλὰς φορές πρὶν νὰ τὸ δημοσιεύσει, βλ. Italo Citterio, ὁ.π., σ. 80-81.

γραμματείας—για να θυμηθούμε την κατηγορία του L. Gillet⁵⁵— ούτε καν για άπειθειας έπαφή με τὰ πρωτότυπα. Τὰ δύο Ιταλικά κείμενα έφτασαν στα χέρια του μεταφρασμένα στην κοινή γλώσσα ανώνυμα και χωρίς να είναι βέβαιο (στην περίπτωση τουλάχιστον που του είχαν διαβιβαστεί αντίγραφα τών χειρογράφων) ότι περιείχαν πληροφορίες και για τούς συγγραφείς τους. Δέν χρειαζόταν φυσικά μεγάλος κόπος για να καταλάβει ο Νικόδημος τή θεολογική ταυτότητα τών έργων, αλλά και να διαπιστώσει ότι ο αύστηρά ασκητικός δρόμος που συμβούλευαν ως κατευθυντήρια έπιλογή στον καθημερινό άγώνα για τήν τελείωση και θέωση του χριστιανού ανταποκρινόταν όλωσδιόλου στο προσωπικό του έσωτερικό βίωμα, όπως προφανώς είχε συμβεί και με τον σεβάσμιο κομιστή τών χειρογράφων. Στο τέλος-τέλος οι δογματικές και έκκλησιολογικές αναφορές, όσες τυχόν έντοπιζόνταν μέσα στις σελίδες τους, σε μια ένδεχόμενη δημοσίευση θά μπορούσαν εύκολα να τροποποιηθούν ή να έξοβελιστούν. Στη συνείδησή του άλλωστε ή υιοθέτηση από τούς όρθόδοξους συγγραφείς ιδεών τής δυτικῆς θεολογίας δέν συνιστούσε έπιλήψιμη πράξη, άρκει τὰ δάνεια να ήταν άπαλλαγμένα από αίρετικές κακοδοξίες. «Και τὸ να διαλέγη τινὰς τὰ καλὰ και ὀρθὰ από τούς έναντίους, τοῦτο δέν κατηγορεῖται· ἀλλ' ὄχι και τὸ να δανείζεται τὰ σαθρὰ και κακόδοξα.» Τήν άνεκτική αὐτή άποψη τήν είχε διακηρύξει κιόλας από τὸ 1794 στην έκδοση του Έξομολογηταρίου του,⁵⁶ σ' ένα έγχειρίδιο όπου ο ίδιος είχε χρησιμοποιήσει, παραπέμ-

55. Στην κριτική του για τήν Είσαγωγή του Η. Α. Hodges στην άγγλική μετάφραση του 'Αόρατου Πολέμου, Λονδίνο 1952 (βλ. σημ. 42), π. *Sobornost* 12 (1952) 586.

56. *Βιβλίον ψυχοφελέστατον... εκ διαφορών διδασκάλων έρανισθέν*, Βενετία 1794, σ. 67, σημ. 1. Τήν άφορμή για τή διατύπωση τής θέσης αὐτῆς τήν έδωσε ή έπισήμανση συγκεκριμένου «αίρετικοῦ φρονήματος» στο Έξομολογητάριο κάποιου (μεγάλου ονόματος) (έννοούσε τὸν πατριάρχη Καλλίνικο Δ') έκδεδομένο στη Βιέννη τὸ 1787 και ούσιαστικά, κατά τὸν Νικόδημο, άνατυπωμένο από τὸ παλαιότερο Έξομολογητάριο του Νεόφυτου Ροδινοῦ (1630), πβ. Angelo Amato, *Il sacramento della penitenza nella Teologia Greco-Ortodossa*, Θεσσαλονίκη [Ανάλεκτα Βλατάδων 38], 1982, σ. 341-42, Gerhard Podskalsky, *Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft (1453-1821)*, Μόναχο 1988, σ. 380 και Italo Citterio, *δ.π.*, σ. 311, σημ. 189. Παρόμοια στάση καταγράφεται και στο 'Εορτοδρόμιον (1836), σ. 584: «Τὰ κακόδοξα φρονήματα και τὰ παράνομα έθη τών Λατίνων και τών άλλων Αίρετικών πρέπει να μισῶμεν και να άποστρεφώμεθα' εἴ τι δὲ εὑρίσκεται εν αυτοῖς ὀρθῶς ἔχον και υπό τών Κανόνων τών 'Ιερῶν Συνόδων βεβαιούμενον, τοῦτο δέν πρέπει να μισῶμεν και να άποστρεφώμεθα», πβ. Θεόκλητος Διονυσιάτης, 'Αγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης, *δ.π.*, σ. 192. Αντίθετα, ὁ Θεοδώρητος Λαυριώτης διατυπώνει άπόλυτες θέσεις ως πρὸς τή χρήση δυτικῶν πηγῶν από τούς ὀρθόδοξους συγγραφείς άπορρί-

ποντας σ' αὐτά, δύο γνωστὰ ἰησουτικά ἔργα, τὰ *Il Confessore istruito* καὶ *Il Penitente istruito* τοῦ Paolo Segneri, γὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ὄχι στὸ πρωτότυπο ἀλλὰ στὶς μεταφράσεις τοῦ Ρωμανίτη τῶν ἐκδόσεων τῆς Βενετίας.⁵⁷ Τὸ γεγονός ἀκριβῶς ὅτι καὶ στὴν περίπτωση τῶν *A.Π.* καὶ *Γ.Π.*, τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ, εἶχε μπροστά του ἑλληνικά καὶ ὄχι ξενόγλωσσα κείμενα τοῦ πρόσφερε μεγαλύτερη ἄνεση γιὰ ποικίλες ἐπεμβάσεις στὸ περιεχόμενό τους, μορφολογικές, ἐνωσιολογικές, γλωσσικές. Ἔτσι τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα, ἀποκαθαρμένο δογματικά, ἐμπλουτισμένο μὲ στοιχεῖα τῆς ὀρθόδοξης πνευματικότητας καὶ ἐκσυγχρονισμένο γλωσσικά, ἀνέμενε ὁ Νικόδημος ὅτι θὰ προκαλοῦσε τὴν ἴδια ἀπήχηση καὶ τὴν ἴδια ἱκανοποίηση ὅσην ἐκεῖνος εἶχε αἰσθανθεῖ ὀλοκληρώνοντας τὴν ἐπεξεργασία καὶ δίνοντας στὸ φῶς τὶς μεταφράσεις τῶν χειρογράφων τῆς Πάτμου. «Πολλὰ ἐγκώμια ἔπρεπε νὰ εἰπῶ διὰ τὴν ὄντως θαυμαστὴν καὶ σοφωτάτην ταύτην Βίβλον, πῶς εἶναι καταπεπυκνωμένη ἀπὸ χρήσεις τῆς Θείας Γραφῆς, πῶς εἶναι πεπληρωμένη ἀπὸ μαρτυρίας τῶν Θείων Πατέρων· πῶς εἶναι γεμάτη ἀπὸ Θεοσοφίαν· γεμάτη ἀπὸ κατάνυξιν, γεμάτη ἀπὸ ὠφέλειαν πνευματικὴν· ἀλλὰ ἀφίνω νὰ τὴν ἐγκωμιάσῃ διὰ τῆς πείρας, οἱ μετὰ προσοχῆς καὶ γνώσεως ταύτην ἀναγινώσκοντες», θὰ γράψει γιὰ τὰ *Γ.Π.* στὸν πρόλογο τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1800,⁵⁸ ἀνυποψίαστος προφα-

πτοντας ἔτσι τὴ θεωρία καὶ τὶς δοκιμὲς τοῦ Νικόδημου: «Μὴ θαυμάσης, ἀγαπητὲ —γράφει στὸ «Ἐπόμνημα ἀναγκαῖον πρὸς ἀσφάλειαν τῶν ὀρθοδόξων» ὅπου ἡ καταγγελία του γιὰ τὰ *Γυμνάσματα Πνευματικά*— ἐὰν καὶ εἰς βιβλία τινὰ κακοδόξων ποιήματα εὐρίσκονται πολλὰ ὠφέλιμα διηγήματα πρὸς ρύθμισιν ἐναρέτου πολιτείας [...] καὶ πολλοὶ τῶν ἡμετέρων διδασκάλων ἐραυζόμενοι ἀπὸ τὰ συγγράμματα δυτικῶν ἑλλογίμων καὶ ὅσα ἀδογματίστως εὐρίσκονται ἐν ἐκείνοις συλλέγουσι καὶ μεταφέρουσιν εἰς τὰ ἐκείνων [συγγράμματα καὶ λόγους· ἀδύνατον ὅμως εἶναι ὅπου νὰ μὴ εὐρίσκηται συμπεφυρμένος καὶ ὁ ἴσος τῆς ἐκείνων κακοδοξίας], Εὐλόγιος Κουρίλας, «Κατάλογος ἀγιορειτικῶν χειρογράφων», *Θεολογία* 16 (1938) 350, πβ. Κ. Κ. Παπουλίδης, «Ἡ συγγένεια τοῦ βιβλίου «Γυμνάσματα πνευματικά»», *ἔ.π.*, σ. 169.

57. Τὸ ὅτι ὁ Νικόδημος ἐπικαλεῖται τὶς μεταφράσεις καὶ ὄχι τὰ πρωτότυπα δὲν προκύπτει μόνο ἀπὸ τὴν χρήση τῶν ἐξελληνισμένων ἀπὸ τὸν Ρωμανίτη τίτλων ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι, τὶς ἐλάχιστες φορές ποὺ παραπέμπει στὶς σελίδες τῶν δύο ἔργων, αὐτὲς ἀφοροῦν τὸ κείμενο τῶν μεταφράσεων. Ἀπὸ διάφορους λόγους (βιβλιογραφικὴ ἄγνοια, ἀδυναμία αὐτοψίας) ὀρισμένοι μελετητὲς συνέδεσαν τὶς ἀναφορὰς τοῦ Νικόδημου κατευθεῖαν μὲ τὰ ἰταλικά πρωτότυπα ἢ ἄφησαν ἀδιευκρίνιστη τὴ θέση τους γιὰ τὸ τί τελικὰ πίστευαν ὅτι συνέβαινε, βλ. Virgil Cândea, «Interférences culturelles au Levant: les écrits de Paolo Segneri en arabe, grec, roumain et turc», *Revue des Etudes Sud-Est Européennes* 27 (1989) 55-63, Italo Citterio, *ἔ.π.*, σ. 117 κέ., 358-61.

58. *Γ.Π.*, σ. 11.

νώς για τους θεολογικούς προβληματισμούς που θα ανέπτυσσαν νεώτεροι μελετητές σχετικά με την όπτική των Γ.Π. και του Α.Π. απορώντας με τις επιλογές του Νικόδημου και τις «πτυχές αποκάλυπτου έκδυτικισμού που εμφανίζει το έργο του».⁵⁹

Μένει το λεπτό σημείο της σιωπής του γύρω από την πατρότητα ή έστω την προέλευση των μεταφράσεων, για την οποία ήταν απόλυτα ένημερος και την οποία ώστόσο θα άφηνε, όπως είδαμε, άδιευκρίνιστη και στην περίπτωση του τρίτου πατριακού χειρογράφου που πέρασε από τα χέρια του. Και εκεί μόν, παραλείποντας τη μνεία της Πάτμου, κατέστησε τουλάχιστον σαφές ότι το ύλικό του τό άντλησε από ανέκδοτες πηγές. Έδω απέκρυψε και το ένα και το άλλο και την άρχη της αποκάλυψης έπρόκειτο να την κάνουν οι σύγχρονοί του άντικολλυβάδες. Να ύπηρεζε άραγε, σε σχέση με τη μυστικότητα που περιέβαλλε τό θέμα, κάποια κοινή συμφωνία ανάμεσα στα συνεργαζόμενα μέρη για λόγους προφύλαξης από τό ξέσπασμα ενός ένδεχόμενου σκανδάλου; "Ηδη ό Θεοδώρητος Λαυριώτης σχολιάζοντας την έκδοση των Γ.Π. κατάγγελλε ότι ήταν έργο του Ίγνάτιου Λογίολα, του ίδρυτή του τάγματος των Ίησουιτών, και ότι κάπου τό βρήκε μεταφρασμένο ό Νικόδημος και τό δημοσίευσε με δικές του προσθήκες.⁶⁰ "Αν ή προϊστορία της έκδοσης του ήταν γνωστή σε όλες τις λεπτομέρειές της, ύσως ό αντίκτυπος των αποκαλύψεων του να έπεκτεινόταν και πέρα από τό πρόσωπο του έκδότη.

Άνεξάρτητα από μιá τέτοια ύπόθεση, τό ζήτημα, πρέπει νομίζω, να συνδεθεί μ' ένα γενικότερο φαινόμενο, τις νοοτροπίες και τη στάση των έλλήνων λογίων των περασμένων αίωνων άπέναντι στα θέματα της πνευματικής ιδιοκτησίας. Οί κανόνες της συγγραφικής και έκδοτικής δεοντολογίας λειτουργούσαν έλαστικά και κατά συνείδηση και δέν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις όχι μόνο άποσιώπησης των πηγών από τους συγγραφείς άλλ' ακόμη και σφετερισμού ανέκδοτων έργων λογίων που δέν ζούσαν πιά, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι παρόμοιες έέργειες, όταν αποκάλυπτονταν, έμεναν ασχολίαστες.⁶¹ "Ο ίδιος ό Νικόδημος, που τό 1794 ύποδείκνυε τη

59. Χρήστος Γιανναράς, *Όρθοδοξία και Δύση στη νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα 1992, σ. 199. "Ο συγγραφέας έπεξηγεί τις άπόψεις του στη συνέχεια του βιβλίου.

60. Εϋλόγιος Κουρίλας, *δ.π.*, σ. 351, πβ. Κ. Κ. Παπουλίδης, *δ.π.*, σ. 170. Βλ. και σημ. 33.

61. Τό φαινόμενο της άποσιώπησης των πηγών παρατηρείται πρωτίστως στο χώρο της θρησκευτικής γραμματείας του 17ου και 18ου αι. Έργα που κυκλοφόρησαν ευρύτατα, όπως π.χ. ή *Άματωλών σωτηρία* (α' έκδ. 1641) του Άγάπιου Λάνδου, οι *Λιδαχές* (α' έκδ. 1700) του Ήλια Μηνιάτη, ό *Ποιμενικός Αδός* του Προκόπιου Πε-

συγγένεια του Έξομολογηταρίου του πατριάρχη Καλλίνικου Δ' (1787) προς το παλαιότερο κανονικό έργο του λατινόφρονος Νεόφυτου Ροδινού (1630) ύστερα μάλιστα από προσωπική του έρευνα ανάμεσα στα δύο έντυπα,⁶² συνήθιζε και αυτός να άξιοποιεί στις δικές του εκδόσεις ζένα κείμενα σωζόμενα ανέκδοτα στις βιβλιοθήκες του "Αθω και άλλου, χωρίς να αισθάνεται την ανάγκη να αναφέρει κάθε φορά την πατρότητα ή την άρχαιακή τους προέλευση. Συγχρόνως παραχωρούσε στον έαυτό του το δικαίωμα επέμβασης στο περιεχόμενο και στη μορφή τους ανάλογα με τους σκοπούς και τις απαιτήσεις τής έκδοσης εξασφαλίζοντας έτσι ένα είδος άφανους συγγραφικής συγκυριότητας. Με παρόμοιο πνεύμα άναμφισβήτητα αντιμετώπισε και τα κείμενα των μεταφράσεων του Ρωμανίτη. Έκδιδοντάς τα φρόντισε από την άρχή να προσδιορίσει τη σχέση του με αυτά. Ούτε ως συγγραφέας τους έμφανίστηκε ούτε ως μεταφραστής τους, άλλ' άπλως ως ένας εκδότης που είχε κοπιάσει πολύ να τα «καλλωπίσει» και να τα προσαρμόσει στις πνευματικές ανάγκες των άναγνωστών του.

Όπως και να είναι, κάτω από τη νέα όπτική των πραγμάτων, οι έρμηνευτικές αναλύσεις και τα σχόλια όσα έχουν διατυπωθεί παλαιότερα και πρόσφατα βασιμμένα σ' ένα άυτονόητο ως τώρα δεδομένο, την άμεση έξάρτηση των εκδόσεων του Νικόδημου Άγιορείτη από τα Ιταλικά πρωτότυπα, πρέπει στο ιστορικό και το γλωσσικό τους τουλάχιστον μέρος να αναθεωρηθούν. Η συνάντηση του άθωνίτη μοναχού με τα δύο κείμενα τής άσκητικής γραμματείας του καθολικισμού δέν προέκυψε, όπως γενικά έχει ύποστηριχθεί, μέσα από τους δρόμους των προσωπικών του άναζητήσεων και κινήτρων ως επακόλουθο των έπιρροών που είχε δεχθεί και των πνευματικών δεκτικότητων που είχε διαμορφώσει κατά τη νεότητά του ζώντας σε περιοχές του Αίγαίου και των παραλίων του (Νάξος, Σμύρνη) με ισχυρές καθολικές κοινότητες και έντονη ιεραποστολική παρουσία των Ίησουιτών.⁶³ Μια τέτοια ιδεολογική ζύμωση, αν πράγματι υπήρξε, δέν μπορεί παρά να είχε συντελεστεί ύπό δυσμενείς κοινωνικούς όρους. Γιατί είναι γνωστοί οι φραγμαί στην έπικοινωνία μεταξύ όρθοδόξων και καθολικών

λοποννήσιου (1780), ή άώνυμη Θύρα Μετανοίας (1795), όφείλουν πολλά σε δυτικά πρότυπα, όταν δέν είναι πιστές μεταγραφές τους, βλ. και σημ. 27. Περιπτώσεις σφετερισμού ανέκδοτων έργων έλλήνων λογίων από μεταγενέστερους συγγραφείς έχουν επίσης έπισημανθεί από την έρευνα, όπως π.χ. έργων του Ίωάννη Μπενιζέλου (18ος αϊ.), του Ίωάννη Άβράμιου (18ος αϊ.), του Γρηγόριου Κωνσταντά (19ος αϊ.) κ.ά., για τη μελέτη των όποιων μπορεί να άναχθεί κανείς στην οικεία βιβλιογραφία.

62. Βλ. σημ. 56.

63. Italo Citterio, ό.π., σ. 122-123.

σ' αὐτούς ἀκριβῶς τούς τόπους, ἰδιαίτερα στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 18ου αἰώνα, ὅπου τὸ κλίμα ἀποξένωσης, καχυποψίας καὶ μίσους τῶν μὲν πρὸς τοὺς δὲ ἦταν ἀπαγορευτικὸ γιὰ νὰ ἀναπτυχθοῦν προσεγγίσεις καὶ ὁσμώσεις τῶν ἀντίπαλων ὁμολογιῶν στὰ στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ ποὺ εἶχαν περιχαρακωθεῖ, ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ τὴν ἄλλη πλευρά, στὶς δικές τους δογματικὲς ἀσφάλειες καὶ ἄμυνες. «Οἱ Ἕλληνες [σχισματικοὶ τῆς Νάξου] —ἔγραφε στὴν ἀπὸ 2 Ἰουλίου 1775 ἀναφορά του πρὸς τὴν Ἁγία Ἐδρα ὁ καθολικὸς ἀρχιεπίσκοπος τῆς νήσου G. B. Crispi— [...] ἐδῶ καὶ κάμποσα χρόνια ἐδηλώνονται θανάσιμοι ἐχθροὶ (nemici infensissimi) τοῦ καθολικοῦ ὀνόματος κατὰ μίμηση τῶν ἄλλων νησιῶν.»⁶⁴ Ὁ Νικὸδημος καὶ λόγῳ καταγωγῆς (ἀνατράφηκε σὲ ἀκραιφνῶς ὀρθόδοξο περιβάλλον) καὶ λόγῳ ἡλικίας (τὸ 1765 ποὺ ἔφυγε ἀπὸ τὴ Νάξο γιὰ σπουδὲς στὴν παραδοσιακὴ σχολὴ Σμύρνης ἦταν μόλις 16 ἐτῶν) δὲν εἶχε προλάβει ἀσφαλῶς ν' ἀποκτήσει παραστάσεις καὶ βιώματα ποὺ θὰ τοῦ πρόσφεραν τὸ κίνητρο νὰ γνωρίσει

64. G. Hofmann, *Vescovadi cattolici della Grecia. IV Naxos*, Ρώμη [*Orientalia Christiana Analecta* 11], 1938, σ. 50, 180. Ὁ Crispi στὴ συνέχεια τῆς ἀναφορᾶς του δὲν παραλείπει νὰ τονίσει τὸν εἰρηνικὸ χαρακτῆρα τοῦ Ἑλλήνα μητροπολίτη καὶ τὴν προσπάθειά του νὰ μὴ δημιουργεῖ ἐνοχλήσεις στοὺς καθολικοὺς. Ὅμως ἀργότερα, τὸ 1792, μιλάει μὲ σκληρὴ γλώσσα γιὰ τὸν ὀρθόδοξο ποιμένα, ὁ.π., σ. 196-97. Νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἀνάλογα ἀντικαθολικὰ αἰσθήματα θὰ ἀπέδιδε στοὺς «αἰρετικούς» ὀρθόδοξους κατοίκους τῆς Νάξου καὶ στὴν ἐκθεσὴ του τοῦ 1783, βλ. Ἐμμ. Ι. Καρπάθιος, *Ἡ Λατινικὴ προπαγάνδα καὶ αἱ Κυκλάδες κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα*, Ἀθήνα 1936, σ. 68. Γιὰ τίς σχέσεις τῶν δύο κοινοτήτων τῆς Κυκλάδος καὶ τὴν ἔνταση ποὺ προκλήθηκε στὸ β' μισὸ τοῦ 18ου αἰ. βλ. Ἀπόστ. Ε. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1973, σ. 120 κέ. ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Ὅσον ἀφορᾷ τὴ Σμύρνη περιορίζομαι στὴν ἐγκυρη μαρτυρία τοῦ Ἀδαμάντιου Κοραΐ ποὺ ἔζησε ἐκεῖ τὰ νεανικά του χρόνια, ἦταν σχεδὸν συνομήλικος τοῦ Νικὸδημου καὶ συσχολαστῆς του: «Διὰ νὰ ἀποκτήσω τὴν γνῶσιν τῆς Λατινικῆς γλώσσης, ἔπρεπε νὰ προσδράμω εἰς τοὺς εὐρισκομένους εἰς τὴν Σμύρνην Δυτικοὺς ἱερωμένους, καὶ ἐξαίρετως τοὺς Ἰησοῦίτας· πρᾶγμα δύσκολον, διὰ τὴν κατ' αὐτῶν πρόληψιν, τρεφομένην μάλιστα ἀπὸ τὴν κατέχουσαν αὐτοὺς μανίαν τοῦ προσηλυτισμοῦ, μανίαν τόσον σφοδράν, ὥστ' ἐνόμιζαν, καὶ νομίζουσι ἀκόμη σήμερον, οἱ ἐχθροὶ τοῦ Ἰησοῦ Ἰησοῦίται ἐργον παρὰ νὰ κατηχῆσωσι δέκα Τούρκους, ἢ δέκα εἰδωλολάτρας. Τὸ πρᾶγμα ἤθελ' εἶσθαι πολὺ δυσκολώτερον, ἂν ἔζη ὁ πάππος μου· πῶς ἦτο δυνατὸν νὰ μὲ παραδώσῃ εἰς χεῖρας Ἰησοῦιτῶν, ὁ Ἀδαμάντιος Ρύσιος, ὅστις ἐσύνταξε ποίημα ὀλόκληρον διὰ στίχων Ἰαμβικῶν κατὰ τῶν καταχρήσεων τοῦ Παπισμοῦ, ἐπιγραφόμενον, *Λατίνων θρησκείας ἔλεγχος*, εἰς 36 κεφάλαια, κ' ἐφρόντισε νὰ τυπωθῆ εἰς τὸ Ἀμστελῶδαμον [1748]...», *Βίος* [= *Συλλογὴ τῶν... Προλεγομένων*, Παρίσι 1833], σ. 18' (χρησιμοποιοῦ τὴ φωτομηχανικὴ ἔκδοσι τοῦ Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος Ἑθνικῆς Τραπεζῆς, μὲ πρόλογο Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἀθήνα 1984).

βαθύτερα καὶ νὰ προσοικειωθεῖ τὴ λατινικὴ θρησκευτικὴ πνευματικὴτητα καὶ παράδοση. Ἐνα δεδομένο πού θὰ φαινόταν παράδοξο νὰ ἔλλαξε ἀργότερα ὅταν, λαϊκὸς ἀκόμα, μετὰ τὸ τέλος τῶν σπουδῶν του (1770), ἀναμίχθηκε στὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα ὡς γραμματέας τῆς μητρόπολης Παροναξίας καὶ ἄρχισε νὰ σχετίζεται μὲ τοὺς ἐξόριστους ἐκεῖ ἄθωνίτες κολλυβάδες μοναχοὺς καὶ τὸν Μακάριο Νοταρὰ στὴν Ὑδρα. Ἀβασάνιστα ἐπομένως ἔχουν διατυπωθεῖ οἱ ἀπόψεις πού τὸν θέλουν νὰ εἶχε πολλὲς ἐπαφές μὲ τοὺς Ἰησοῦτες (τὸ τάγμα τους, σημειωτέον, καταργήθηκε τὸ 1773, ὅποτε καὶ ἀποχώρησαν ἀπὸ τὴ Νάξο),⁶⁵ νὰ ἔμαθε τὰ ἰταλικά μᾶλλον ἀπὸ αὐτούς⁶⁶ ἢ, ἀκόμη, νὰ διάβασε τὰ βιβλία τοῦ Scupoli καὶ τοῦ Pinamonti στὴ Νάξο ἀπὸ τὸ πρωτότυπο ἢ σὲ γαλλικὲς μεταφράσεις τους καὶ μάλιστα νὰ τὰ συναποκόμισε μαζί του φεύγοντας τὸ 1775 γιὰ τὸ Ἅγιον Ὄρος.⁶⁷ Ἡ πραγματικὴ ὑπῆρξε διαφορετικὴ. Μὲ τὰ ἔργα αὐτὰ διασταυρώθηκε ἀργότερα, ὅταν μόνιαζε πιά στὴν ἄθωνικὴ πολιτεία, κάτω ἀπὸ συνθήκες πού, ἂν δὲν εἶχαν συντρέξει, εἶναι πολὺ ἀμφίβολο κατὰ πόσο ὁ Νικόδημος θὰ σκεφτόταν ποτὲ νὰ ἀναζητήσει καὶ πολὺ περισσότερο νὰ ἐπιδοθεῖ στὴ μετάφραση παρόμοιων ἐγχειριδίων. Ἄλλωστε μιὰ τέτοια δραστηριότητα προϋπέθετε καὶ ἀνάλογο βαθμοῦ γλωσσομάθεια, στοιχεῖο ἀμφισβητήσιμο ἐπίσης στὴν περίπτωσή του.⁶⁸

65. Ἄπ. Ε. Βακαλόπουλος, ὁ.π., σ. 128.

66. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἀπὸ τὶς ὑποστηριζόμενες ἐκδοχὲς σχετικὰ μὲ τὶς σπουδὲς τοῦ Νικόδημου στὶς ξένες γλῶσσες, ἡ ὁποία ὅμως ἔχει ἀπὸ παλιὰ ἀποκρουστεῖ μὲ τὸ ἐπιχειρήμα ἀκριβῶς πού ἐκτίθεται διεξοδικότερα σ' αὐτὴ τὴ μελέτη, τῶν τεταμένων δηλ. σχέσεων ἀνάμεσα στὸν ὀρθόδοξο πληθυσμὸ καὶ τοὺς δυτικούς ἱερωμένους, βλ. Κ. Κ. Παπουλίδης, *Nicodème l'Agiorite*, ὁ.π., σ. 12, σημ. 23. Οἱ ἴδιοι ὅμως ὄροι ἴσχυαν καὶ γιὰ τὴ Σμύρνη (βλ. σημ. 64), ὥστε νὰ δικαιούμαστε νὰ ἀμφιβάλουμε κατὰ πόσο θὰ μπορούσε ὁ νεαρὸς Νικόδημος (τότε Νικόλαος) νὰ μάθει ἢ νὰ τελειοποιήσει ἐκεῖ τὴ γνώση τῶν ξένων γλωσσῶν, ὅπως ὑποστηρίζεται ἀπὸ ἄλλους. Ἐπιπλέον, στὴν παραδοσιακὴ σχολὴ τοῦ Ἱερόθεου Δενδρινοῦ (καὶ ὄχι Βουλισμά, ὅπως συχνὰ γράφεται ἀπὸ τοὺς νεώτερους βιογράφους τοῦ Νικόδημου) δὲν διδασκόταν ἄλλη γλῶσσα ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀρχαία, οὔτε καν λατινικά, ἐνῶ ἦταν πολὺ δύσκολο νὰ βρεῖ κανεὶς δασκάλους τῆς ἰταλικῆς καὶ τῆς γαλλικῆς, γιὰ τὶς ὁποῖες ἄλλωστε ἐνδιαφέρονταν μόνον ὅσοι ἐπρόκειτο νὰ ἀκολουθήσουν τὸ ἐμπορικὸ στάδιο, βλ. Ἄδ. Κοραῆς, *Bios*, ὁ.π., σ. ιγ'. Πβ. καὶ σημ. 68.

67. Θεόκλητος Διονυσιάτης, ὁ.π., σ. 191, 198.

68. Ἐχω τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ γλωσσομάθεια τοῦ Νικόδημου ἐφευρέθηκε προκειμένου νὰ ἐξηγηθοῦν οἱ μεταφραστικὲς του ἐπιδόσεις. Ἄλλωστε ὅσοι μίλησαν γιὰ τὶς σπουδὲς του στὶς ξένες γλῶσσες δὲν προσκόμισαν καμιὰ σχετικὴ μαρτυρία ἀπὸ τὶς πηγές. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ οἱ παλαιοὶ βιογράφοι του, ἐνῶ ὑπογραμμίζουν μὲ θαυμασμὸ τὶς διανοητικὲς του ἱκανότητες καὶ τὴ φιλαναγνωσία του, πουθενὰ δὲν ἀναφέρουν

“Όσον αφορά, τέλος, τις παρατηρήσεις τις διατυπωμένες για τη μεταφραστική αντιμετώπιση τῶν κειμένων ἀπὸ τὸν Νικόδημο, χωρὶς ὀρισμένες ἀπὸ αὐτὲς νὰ χάνουν τὴν ἀξία τους, θὰ ἦταν περισσότερο ἔγκυρες ἐφόσον στηρίζονταν στὰ πραγματικά δεδομένα, στὴν ὑπαρξὴ δηλαδὴ τῶν ἐνδιάμεσων ἐλληνικῶν πηγῶν τὶς ὁποῖες ἀναπαρήγαγε ὁ Νικόδημος στὰ βιβλία του.⁶⁹ Θὰ ἄξιζε νὰ μελετηθεῖ κανεὶς ὄχι μόνον τὶς φραστικὲς του παραλλαγές στὸ κείμενο τοῦ Ρωμανίτη ἀλλὰ καὶ τὴν υιοθέτηση λέξεων καὶ ὄρων σ’ ἐκείνες μάλιστα τὶς περιπτώσεις ποὺ ἀπαιτοῦσαν προσφυγὴ σὲ εἰδικὲς θεολογικὲς ἔννοιες. Θὰ ἀποκαλυπτόταν τότε ὅτι ἡ γνώση τῶν πηγῶν τῆς ὀρθοδοξίας δὲν ἦταν καθόλου ξένη στὸν κρητοπάτριο μεταφραστή.⁷⁰ Τώρα, γιατί αὐτὸς ὁ τελευταῖος ἀσχολήθηκε νὰ μεταφέρει στὰ ἐλληνικά τὸν *Πόλεμο Πνευματικὸ καὶ τὰ Γυμνάσματα Πνευματικά*, καθὼς καὶ μιὰ σειρά ἀπὸ ἄλλα ἔργα τῆς δυτικῆς θεολογίας τῶν προηγούμενων αἰώνων, στὸν μικρὸ χῶρο ἐνὸς νησιοῦ μὲ παράδοση στὴν ὀρθόδοξη μοναστικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ ἀλλὰ καὶ ἀνοικτὴ ἐπικοινωνία μὲ τὴ Ρώμη, πρέπει ἀσφαλῶς

ὅτι γνώριζε ξένες γλώσσες καὶ ὅτι διάβαζε ἢ μετέφραζε ξενόγλωσσα βιβλία. Γιὰ τὸν Α.Π. καὶ τὰ Γ.Π. γράφουν ἀπλῶς, ὅπως εἶδαμε, ὅτι τὰ «καλλώπισα», βλ. σημ. 54. Τέλος ἀπὸ μιὰ πρώτη ἔρευνα στὶς ἀσκητοποιμαντικὲς καὶ κανονικὲς ἐκδόσεις του καὶ ἰδίως στὸ σῶμα τῶν σημειώσεών τους, διαπίστωσα ὅτι ὁ Ν. σπάνια παραπέμπει τὸν ἀναγνώστη σὲ ξενόγλωσσα βιβλιογραφία (παρὰ μόνον σὲ λατινικὴ) καὶ ὅτι οἱ ἀναφορές του σὲ ἔργα ξένων συγγραφέων ἢ σὲ πρόσωπα τῆς δυτικῆς λογιόσυνας προέρχονται ἀπὸ ἀναγνώσεις ἔντυπων ἢ χειρόγραφων ἐλληνικῶν πηγῶν. Τὸ ὅλο θέμα φυσικὰ χρειάζεται λεπτομερέστερη τεκμηρίωση.

69. Ἀναφέρομαι κυρίως στὶς γλωσσικὲς παρατηρήσεις τῶν Η. Α. Hodges καὶ Italo Citterio.

70. Ἐννοιες καὶ προσδιορισμοί, ὅπως ἀγνωσία, χαυνότης, ξηρασία, περικυρότητες, ἐπιτριβή, χωρητικός, ἀγαπητικός, αἰσθητικός κ.ἄ., τὶς ὁποῖες υἱοθετεῖ ὁ Νικόδημος, ἐπιχωριάζουν στὰ ἀγιογραφικά καὶ πατερικά κείμενα. Παράλληλα διατηρήθηκαν στὰ κείμενα τοῦ Νικόδημου ὀρισμένες ἐξέλληνισμένες ἔννοιες τῆς λατινικῆς θεολογικῆς παράδοσης: ἀξιομισθία, προσευχαὶ ἀκοντιστικαὶ κτλ. Ἀπὸ τὶς ἀλλαγές ποὺ ἐπέφερε στὴν ἀπόδοση κάποιων ἐκκλησιολογικῶν ὄρων, θὰ σταθῶ στὴν ἔκφραση «Santa Chiesa Romana» τοῦ ἰταλικοῦ πρωτοτύπου (C.S., κεφ. 63). Ὁ Ρωμανίτης μεταφράζει «ἡ ἅγια ρωμαϊκὴ ἐκκλησία», ποὺ ὁ Νικόδημος παραλλάζει σὲ «ἡ ἅγια μου ἐκκλησία» (Μέρος Β', κεφ. Γ'). Ἔχω τὴν αἴσθηση ὅτι στὴ συνείδηση τοῦ Ρωμανίτη ὁ ὄρος «ρωμαϊκὴ» δὲν ἦταν συνώνυμος τοῦ τοπικοῦ προσδιορισμοῦ «τῆς Ρώμης» μὲ τὸ εὐανάγνωστο περιεχόμενο, ἀλλὰ τοῦ ἐθνοθηρηκευτικοῦ προσδιορισμοῦ «ἐλληνικὴ ὀρθόδοξος», πβ. τὴ χρῆση ἀνάλογης διατύπωσης στοὺς τίτλους τῶν μεταφράσεών του («εἰς τὴν ἀπλὴν φράσιν τῶν Ρωμαίων»). Ὁ Νικόδημος ὁμῶς προτίμησε, φαίνεται, ν' ἀποφύγει τὸν ὄρο ὄχι μόνον γιὰ τὸ ἐνδεχόμενο παρανόησης, ἀλλὰ ἵσως καὶ γιατί ὁ ἴδιος δὲν μεταχειριζόταν ὡς δηλωτικὸ τῆς νεοελληνικῆς ἐθνότητος τὸ «Ρωμαῖος» καὶ τὰ παράγωγά του.

νά ἐξεταστῆι στὰ πλαίσια τῆς ἱστορικῆς συγκυρίας τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 18ου αἰώνα.⁷¹ Ἀλλὰ σ' αὐτὴ τὴν ἐνδιαφέρουσα ἔρευνα δὲν σκοπεύει νὰ ἐπεκταθεῖ ἡ παρούσα μελέτη.

ΕΜΜ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ

71. Στις δεκαετίες αὐτὲς διαπιστώνεται ἓνας στενὸς ἐναγκαλισμὸς τῆς Μονῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου καὶ ὀλόκληρου τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τὴν Ἁγία Ἐδρα ὡς ἀντάλλαγμα τῆς ἀναπόκρισῆς τῆς στὶς ἐκκλήσεις γιὰ προστασία καὶ βοήθεια ἀπὸ τὶς πειρατικὲς ἐπιδρομές, βλ. G. Hofmann, *Patmos und Rom*, Ρώμη [*Orientalia Christiana* 41] 1928, σ. 83 κέ., Π. Γρηγορίου, *Σχέσεις καθολικῶν καὶ ὀρθοδόξων*, Ἀθήνα 1958, σ. 184-88, Ν. Α. Φορόπουλος, «Φιλικὲς σχέσεις τῆς Μονῆς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου μὲ τὶς καθολικὲς δυνάμεις τῆς Δύσεως», *Λωδεκανησιακὰ Χρονικά* 5 (1976) 295, 300-303.